

Abdulla Talip

Uyghur Ma'arip Tarihi

TL

Uyghur Ma'arip Tarihi

Abdulla Talip

Munderije

[Kirish Soz](#)

[Muellim We Mektepning Peyda Bolushi](#)

[Uyghurlarda Iptidaiy Maarip](#)

[Uyghurlarda Yeziq We Idiqt Ma'aripi](#)

[Buddizm Dewride Uyghur Ma'aripi](#)

[Ottura Esirde Qeshqer Merkez Qilin'ghan Uyghur Ma'aripi](#)

[Chaghatay Dewride Uyghur Ma'aripi](#)

[Se'idiye Hanliqi Dewride Uyghur Ma'aripi](#)

["Chiraghsiz Jahalet Esiri" de Tunjuqturuwetilgen Ma'arip](#)

[Yengi Mektep Ma'aripining Bashlinish Tarihi](#)

[Milliy Birlik Sep Dewridiki Uyghur Ma'aripi](#)

Selishturma Ma'aripshunaslig

"Huseyniye Mektipi" ning 100 Yilliq Tarihiy Yilnamisi

Kirish Soz

Ilim - pen tarihchiliri 20 - esirni "Ilim pen partligan dewr" dep hokum qilishmaqta.

Ma'aripning gullinishi arqisida, hazir dunyada yiligha 650 ming hil kitab yezilip, minutigha bir hil kitab neshr qilinmaqta, kunige 900 hil keshpiyat barliqqa kelmekte, her kuni 1500 hil ilmiy dissertatsiye elan qilinwatqan ilmiy dissertatsiye 5 milyondin, ihtira, keshpiyatlar 350 mingdin ashmaqta.

Pen - tehnika saheside meydan'gha kelgen alemshumul uch chong inqilab (Par quwwiti, elektr quwwiti, hesablash mashinisi) ning hemmisi ma'arip tereqqiyati bilen zich munasiwetlik. shunga alimlar: "Hazirqi zaman derwazisining achquchi - ma'arip" dep mu'eyyenleshturmekte.

Iqtisadshunaslarning periziche, bashlan'ghuch mektep sewiyilik ishchilarning ishlepchiqirish unumdarliqi 43%; ottura mektep sewiyilik ishchilarning ishlepchiqirish unumdarliqi 108%; aliy mektep sewiyilik ishchilarning ishlepchiqirish unumdarliqi 300%

bolidiken. Bu pakittin ma'aripning jem'iyet tereqqiyatida neqeder muhim orun tutidighanliqi oz - ozidin melum.

Elimizde totni zamaniwilashturushtin ibaret ulughwar kuresh nishanisi otturigha qoyulghandin keyin, medeniy - ma'arip ishlimiz kundan - kun'ge gullinishke qarap ilgirilimekte, jumlidin az sanliq milletler ma'aripimu intayin tez rawajlanmaqta. Bu tereqqiyatni biz ma'arip tarihsunasliqi we selishturma ma'aripshunasliq prinsipliri اساسida tetqiq qilip korsek tehimu ochuq koruwalalaymiz.

Uyghur ma'arip tarihigha a'it hazirghiche hechqandaq sistemiliq materiyalgha ige bolmighinimiz uchun, deslepki izdinish mewisi ornida mushu qisqiche tarih yezildi. Bu uyghur ma'arip tarihsunasliqi we ma'arip selishturmashunasliqi bilen shoghulliniwatqan ma'aripchilirimiz we tetqiqatchilirimizning ilmiy izdinishige az - tola ilham bergusi, dep ishinimiz.

1 - Bab

Muellim We Mektepning Peyda Bolushi

"Insaniyet ewladini terbiyilesh - omumiy we mengguluk kategoriye" (W. I. Lenin) bolghini uchun, telim - terbiye tarihi iptida'iy jem'iyetnila bashlan'ghan. Bu "Iptida'iy ma'arip" basquchida ata - anilar oz perzentlirige, tejribilik ustilar shagirtlirigha peshqedemler kichiklerge mu'ellim idi. Ogitilidighan ders turliri bolsa qural - saymanlarni yasash usuli, otyash yigish, oy qushlirini ogitish usuli, yirtquchlardin qoghdinish maharetliri qatarliqlardin ibaret idi. U emgek emeliyitide yurguzuletti, keng ormanliq we dalilar dershana idi.

Keyinrek, ishlepchiqirish peydinpey tereqqiy qilib, mehsulat eshinidighan boldi. Emgek teqsimati barliqqa keldi, kesip turliri ayrilip chiqti. Buning arqisida quldarliq tuzum, dolet we urush peyda boldi.

Mushu obyektip mewjudiyet yeziqining ijad qilinishigha turtke boldi.

Yeziq (Het) ning eng deslepki anisi 5000 yillar burun qedimqi MISIRda keship qilin'ghan Irugilip (shekil) hetidur, shu chaghda MISIRda yene saman qeghez, kalendar (shemsiye, qemeriye) mu ijad qilindi. shuningdin keyin insanlarning yazma tarihi bashlandi.

Mu'ellim we mektep ene shu yeziq keshpiyati اساسida peyda boldi. "Mektep" degen atalghuning menisimu shuningdin derek beridu.

Dunyada tunji mektep qedimqi MISIRning Tibbis (Thebes) degen yeride qurulghan. Bu mektepning nami Ramissum (Ramissum) - "Oqutush orgini" dep atilatti.

Miladdin burunqi 2870 - yili MISIR Pir'oni Essining weziri Pitah Hutip teripidin yezilghan "Sebuyet" we "Ehlaqname" namliq kitab resmiy ijtimaiy terbiye dersliki bolup bekitilgen. Del shu mezgillerde Babilunda padishah Ashurbanpalning orda kutuphanisi qurulup, uningda 25 ming jild kitab saqlan'ghan.

Lekin kitab we dersliklarning koplep yezilishi herplik het ijad qilin'ghandin keyinla mumkin boldi. Qedimqi Finikiliqlar miladdin 3000 yillar ilgiri jahan ma'aripining tunji ana tili dersliki "Elipbe" (1) Kitabini tuzup chiqti.

Qedimqi MISIR we Babilun ma'aripining turtkiside, qedimqi Yunanda tunji pedagog orgini Epib (Epib) qurulup, mu'ellimlarning telim - terbiye ishlirigha yetekchilik qilinidighan boldi.

Biraq, bu chaghdiki mu'ellimler quldarlarning a'ile oqutquchiliri bolup, "Yallanma endi" dep atilatti. Oqutquchilarni kemsitidighan bu atalghu keyinrek men'iy qilinip, uning ornigha mu'ellimlarni "Pedagog" dep ataydighan boldi. Peb bala, Gokis yetekchi - "Perzentlerni yeteklesh" degen uqumni bilduridu.

shuning bilen bille, perzentlerni qandaq yeteklesh usuli toghrisida dedaktika ilmiy meydan'gha keldi. Grek tilida bu soz dedaktikos (Men oqutimen) degen menini bilduridu.

shundaq qilib, quldarliq tuzumide ijtimaiy ma'arip oqutquchiliri pedagog, a'ile oqutquchiliri bolsa "Mu'edib" dep eniq ayrildi.

Uzun otmey, qedimqi Yunanda mu'ellimler ichidin chong peylasoplar yetiship chiqip, mu'ellimlarning ijtimaiy orni zor derijide yuqiri koturuldi. Ularni kishiler Sopist ("Ilim guruhi") dep atap, bek hormet bilen tilgha elishidighan boldi.

Ilim guruhidikiler chong alimlar we meshhur natiq (Aratur) lardin bolup, ularning ijabiy turtkaside, miladidin burun qedimiqi Yunanda arqa arqidin akademiye (2) We inistitutlar (3) Quruldi. Ma'arip tarihida bu dewr "Klassik ma'arip dewri" dep atilidu.

Klassik ma'aripning oqutush programmisigha yette hil ders: Grek - Latin tili, natiqliq nezeriyisi, de'alektika, matematika, ge'ometriye, astronomiye we muzika kirguzulgen. Bu "Yette sen'et" dep atalghan.

Yuqiridiki yette sen'et programmisi qatarigha keyinrek yene tenterbiye maharet dersimu qoshuldi. Miladidin burunqi 776 - yili qedimqi Yunanning olumpiye degen yeride tesis qilin'ghan olimpiq (4) Tenterbiye herikiti kishilerning etrapliq tereqqiy qilishigha zor turtke boldi.

Klassik ma'aripning ulugh namayendiliridin bolghan meshhur alimlar, peylasoplar we pedagoglarning eng buyuk wekilliri Soqrat (5), Prutagras (6), Demokrit (7) Qatarliqlar telim - terbiyide etrapliq tereqqiy qildurush mezmun qilin'ghan bir yurush sistemiliq pedagogika nezeriyisini otturigha qoydi. Bolupmu yawropa klassik ma'aripining eng dangliq wekili, dunyada birinchi ustaz dep shohret qazan'ghan aristotil (Miladidin burunqi 384 - 322 - yillar) miladidin burunqi 335 - yili afinada "Rokyan" namliq meshhur inistitutni tesis qilghan we chong imperator Iskende Zulqerneyinni oqutqan, iskender bu mektepke 800 taran (8) Altun hediye qilghan.

F. En'gels Aristotelni qedimqi dunyada "Hemmila pendin hewerdar chong alim idi" degen. Derweqe u, ilim - penning hemmila saheliride ajayip zor muweppeqiyet qazan'ghan we intayin nurghun eser yazghan. Aristotel siyasiy tuzum ustide 158 hil tetqiqat elip barghan.

Aristotel ilm - penni tunji qetim uch chong kategoriye (Nezeriyiwi bilim kategoriyisi, emeliy ishlinidighan penler kategoriyisi, ijadiyet peni kategoriyisi) ge ayrip chiqqan. U

matematika, logika, di'alektika we bashqa tebi'iy penlerni nezeriywi bilim kategoriyisige; ehlaqshunasliq, siyaset, iqtisad we istrategiyeshunasliq ilimlrini emeliy ishlinidighan penler kategoriyisige; she'ir, muzika we bashqa hemme sen'etni ijadiyet penliri kategoriyisige ayrighan.

Aristotel - yene logika ilmini keship qilghuchi, di'alektika ilmining اساسchisi. shuning bilen u yene insaniyetning tunji ma'arip qamusi - ensiklopediyining yaratquchisi, Aristotel ensiklopediyige omumiy (Insklo) ma'arip (Pidiya) degenlik bolidu, dep eng mukemmel terip bergen.

Aristotel oz qoli bilen tesis qilghan "Rokyan" institutida ma'arip (Pedagogika) nishanisi qilip towendiki meshhur telimatni otturigha qoyghan.

"... Grazdanlarning hemmisini ma'ariptin erkin behrimen qilish zorur, ma'arip ularning eqliy, ehlaqiy, jismaniye jehetlerdin etrapliq tereqqiy qilalishigha uyghun bolushi kerek...".

Biraq, Aristotel idi'ologiyeh saheside yenila eyni zamandiki quldarliq tuzumining muteppekkuri idi. U bu tarihiy cheklimidin nerigha bosup otup ketelmidi. U ozining eserlirining biride mundaq degen: "Qullar peqet soz qilishnila bilidighan qoraldur...".

Elimizning Huang'he wadisi sherq klassik ma'aripining اساسiy merkezlidiridin biri bolup, miladidin helila burun elimizde meshhur "Jyagu" yeziqi keship qilin'ghan. Bu yeziq dunya boyiche eng burun keship qilighan yeziqlar qatarigha kiridu.

"Jyagu" yeziqi eng qedimki basquchta songek we tashpaqa qepighila yezilatti. Uninggha pal tebirli hem yahshi - yamanliq toghrisidiki qiyaslar putuletti, bu yeziq tedrijiy islah qilinishi arqisida hazirqi Junggo yeziqi wujudtqa kelgen.

Quldarliq tuzumidiki sherq ma'aripining eng chong wekili Kungfuzi (Miladidin burunqi 551 - 479 - yillar) bolup, uning hususiy mektipide 3000 din artuq oqughuchi

terbiylen'gen. Ularning ichidin 70 tin artuqraqi shu zamanning ataqliq alimliri we pedagogliridin bolup yetiship chiqqan.

Kungfuzining zamandishi peylasop Lawzi uzun yillar oqutquchi bolush bilen bille elimizde "Min fu" namliq tunji kutuphanini tesis qilghan hem ozi kutuphana bashliqi bolghan.

Kungfuzining "Muhakime we bayan" namliq esiride uning ma'arip idiyisi heli keng sherhilen'gen. U "Hem oginish, hem oylinish kerek", "Oginip zerikmeslik, ogitip harmasliq" dep tekitligen.

Kungfuzining ehlaq terbiyisining yadrosi "Wapadarliq" bolup, u "Wapaning sherti mehribanliq" dep teshebbus qilatti, yene "Ozung halimighanni ozgige tangma" dep tekitleytti.

Kungfuzi idiyisining tesiride elimizde miladidin burun "Meripetname" namliq pedagog risalisi yezilip chiqti. Bu eser sherqning klassik ma'arip tarihida chong ehmiyetke ige bolup, uningda eyini zamandiki ma'arip tuzumi, oqutush mezmuni, metodika mesililiri sherhilen'gen.

Elimizde keyinrek birmunche yuqiri bilim yurtlirimu tesis qilin'ghan, mesilen: miladining 1 - esirde (Gherbiy hen sulalisi dewride) shotang (__) Mektipi, miladining 276 - yili "Gozisho" (Hanliq mektep) tesis qilinip, mensepdarliq terbiyisi elip berilghan.

Tang sulalisi dewrige kelgende Junggo ma'aripi kop derijide gullendi. Doletlik kutuphanilar quruldi. Tere we lata - purushlardin yengiche qeghez yasash keship qilindi. Bu keshpiyat sherq ma'aripini yukseldurushte zor turtke bolush bilen bille gherbning metbe'e we qeghez sana'itining rawajlinishidimu turtkilik rol oynidi.

Tang sulalisi dewride Junggo sherq ma'aripining merkizige aylan'ghini uchun, Yaponiye qatarliq qoshna ellerning oqughuchiliri turkum - turkumlep elimizge kelip bilim elip turdi.

Izahatlar:

(1) Bu atalghu Finikiliqlarning "Alpabeyt" sozidin kelip chiqqan ALPA okuz, beit oy yeni okuz qotini degen soz. Qedimqi Finikiliqlar okuzni "Muqeddes haywan" dep hesablaytti. Chunki, okuz tirikchilikning tayanchisi idi.

(2) Akademiye Yunanliqlarning bir milliy qehrimanning nami.

(3) Inistitut Grek tilida "Yerim kun ishlep, yerim kun bilim elish" degen uqumni bilduridu. U chaghda bilim elish bilen ishlepchiqirish birlashturulgenidi. Inistitutlar hawaliq baghchilarda qurulghan bolup, stodentlar yerim kun oqup, yerim kun emgek qilatti.

(4) Olimpik tenterbiye herikiti - yugurush, deska etish, at beygisi, chelishish, ressamliq, she'ir, drama, opera, muzika qatarliq musabiqe turlirini oz ichige alatti.

(5) Soqrat (Miladidin burunqi 469 - 399 - Yillar) "Bilim we ihtisas - insanning eng yuksek guzel peziliti" degen.

(6) Pilatun (Miladidin burunqi 427 - 347 - yillar) omur boyi oqutquchiliq qilghan. Miladidin burunqi 387 - yili afinada akademiye tesis qilghan, "Ghayiwi dolet", "Bilim toghrisida" qatarliq kop eserlerni yazghan.

(7) Prutagras (Miladidin burunqi 481 -411 - yillar) ataqliq pedagog, birinchi qetim pedagogika mesililirini otturigha qoyghan. "Talang bilen oginish ohshash muhim" dep tekitligen.

(8) Demokrit (Miladidin burunqi 460 - 370 - Yillar) ensiklopedist alim. 52 Hil eser yazghan, "Ma'arip ademni ozgerteleydu" degen.

(9) Taran - eyni zamandiki altun birliki.

2-Bab

Uyghurlarda Iptidaiy Maarip

Miladidin burun Uyghurlar charwichiliq bilen dehqanchiliqqa tengla ehmiyet beretti. Chunki charwilargha boghuz, yem - heshek teyyarlash uchun arpa, bughday, bede osturush zorur idi. Mushu zoruriyet sewebidin ish teqsimati eniq ayrilip, helqning bir qismi dehqanchiliq bilen meshghul bolatti.

Miladining aldi - keynide Uyghurlarning koprek qismi yenila charwichi idi.

Charwichilarning eng burun ogitiwalghan haywini it idi. Chunki it ow owlashqa, chidir - aq oylerni beqishqa, padilardin hewer elishqa birdinbir kereklik we qaranchuq haywan hesablinatti.

Charwilarning kopyiyishi arqisida kochme charwichiliq meydan'gha keldi. Aq oylerni kochurush, ozuq - tuluklarni yotkesh uchun, at, harwa, qotaz kerek boldi. At kondurush, harwa yasash uchun huner - sen'et kespi barliqqa keldi. shuninggha egiship, ogitish bilen oginish, usta bilen shagirt meydan'gha keldi. Mana bu Uyghurlarda iptida'iy ma'aripning bihi idi.

Iptida'iy jem'iyette Uyghurlar shaman dinigha etqad qilatti. shaman, perihuen we Palchilar bu dinning mutepekkuri (Mollisi) idi. shaman dinining ayal hudasini Uyghurlar "Umay" dep ataytti. Umay bolsa keseldin, dewe - shayatunlardin saqlinishning rohiy medetkari idi. Bahshi bolsa shaman dinining yene bir rohiy medetkari idi. Kesel bolghan kishiler Bahshi - Perihunlarni tekliq qilip, azayim oqutatti. Oy ichige yaki qoru otturisigha yaghach moma qadap peri oynitatti, keselni qizitilghan tomurdin atlatquzatti, gulhan

yeqip, isriq salatti, ot - soqtin we "Chhetnek" tin saqlash uchun boynigha tumar esip qoyatti.

Lekin, keyinrek pendu - nesihetni esas qilib ehlaqiy terbiye yurguzidighan tebirchi mu'ellimler meydan'gha keldi. Ular kishilerni yahshiliqqa undeytti. Yaman heriketlerni tosuytti. Tebirchi mu'ellimlarning terbiye usuli palgha tebir berish yoli bilen elip berilatti. Mesilen: chushide qara korse, amiti kelidu; chushide aghriq at minse palaket basidu; qoy padisi korse bay bolidu; yamghur yeghip chush korse, bayashatliq bolidu; nan dessep chush korse, kozi kor bolidu; eqin sugha siyip chush korse, jarahet basidu, degenlerge ohshash. Ehlaqiy pendu - nesihet qorali qilin'ghan bundaq terbiye usuli "Tebirname" (Eriq putuk) namliq kitabta tehimu roshen hulase qilin'ghan.

" Erq putuk " Tin bir - ikki misal:

Eyiq bilen tungguz dawan ustide soqushuptu, eyiqning qarni yeriliptu, tungguzning chishliri sunuptu. Bilginki bu yamanliqtur.

Oghlan ata - anisigha qeydap, beshi qayghan, puti tayghan terepke ketiptu, cholde gherip bolup qaptu, keyin pushayman yep qaytip keliptu. Bilginki bu ezgu (Yahshiliq) dur.

Bu ikki misalda chongqur pedagogikiliq mezmun bolup, uningda telim - terbiye meqsiti eniq melum bolup turidu.

shaManizm etiqadining terbiye usuli qarimaqqa intayin sadda we kulkilik korun'gendek qilsimu, lekin uningda yenila yoruqluq bilen qarangghuluq, yahshiliq bilen yamanliq otturisidiki ziddiyet kurishining amilliri eks etip turidu. shunga kop esirler, nurghun dewrlarning otup ketkinige qarimay, shaManizm etiqadi we palchiliq adetlirining bugun'giche dawam qilib kelishi hergiz tasaddipiy emes. Mesilen: hazirghiche dawam

qilip keliwatqan isriq selish, nokcha koydurush, qebri beshigha chiragh yeqish, kelinni gulhan ustidin atlatquzush, kun tutulghanda yigha - zar qilish... Qatarliqlarning hemmisi ene shu etiqadning qalduqliri.

Uyghurlarning bu etiqadliri bashqa qebile helqlirigimu chongqur tesir korsetken. Bu heqte Rim tarihchisi Mnand mundaq yazidu: " Zimark (1) Yultuzda Istemi (2) Teripidin qobul qilin'ghanda, Istemi qaghan altun tehtte olturidiken, altun teht chaqigha qizil tasma bekitiklik bolup, uni atqa soritip, bashqa chidirlarghimu elip barghili bolidiken. Chedir - bargah herhil yipek perdiler bilen bezelgen. Bu perdilerning ustige qoralliq jengchi, bore, yolwas, shirlarning suretliri keshtilen'gen. Qaghanning altun kariwiti, altun orunduqi bolup, turna we toz qushliri suritide yasalghan altun heykel ustige qurulghan. Zimark chedir - bargah aldigha barghanda, bir turkum ademler chiragh yorutup we is puritip elchilerning yuk - taqliri etrapida tohtimay yugurup yurgen. Andin elchilerni tagh arisidiki chimenlik otturisigha yeqilghan gulhan ustidin atlatquzup, arqidin chedir - bargahqa bashlap kirgen ".

Yoruqluq simwol qilin'ghan shaman etiqadi اساسida miladining 763 - yili sherqiy Uyghurlar omumyuzluk Mani etiqadini qobul qildi. shuning bilen sherqiy Uyghurlarning ma'arip ide'ologiyiside yangi burulush peyda boldi.

Mani (Miladidin burunqi 274 - 215 - yillar) Iranliq bolup, eyni zamanda wa'iz, sha'ir we ataqliq dohtur idi. U miladining 241 - yili yeni 26 yeshidin bashlap, ozining diniy meslikini terghib qilishqa bashlighan. U: " putun hayatliq kurishi yoruqluq bilen qarangghuluq, heq bilen naheq otturisidiki kuresh. Nepisini tizginliyeligin adem yamanliqtin saqit bolalaydu, bolmisa ozimu, maddiy dunyamu halak bolidu " Degen. Mana bu - Mani dinining yadrosi.

Mani dinining terghibatchisi Purustadan 696 - yili junggogha kelip Mani dinini teshwiq qildi. Netijide Mani dini ottura tuzlenglikte yiltiz tartti.

Miladining 755 - we 762 - yilliri, Tang padishahi shuenzung (685 - 762) Ning teklipi bilen ongluk (Enlushen) isyanini basturushqa ottura tuzlenglikke barghan Uyghur generali Moyunchur Bokehan qaytishida Loyang shehiridin Iranliq tot rahibni elip Urhun'gha kelidu. Bu tot Mani rahibi ozining bilim iqtidari we dohturluq tejribisi arqiliq Urhundiki shaman bahshilirini munaziride yengivalidu. Netijide Manizmning Uyghurlar ichidiki abroyi birdinla koturulup ketidu. sherqiy Uyghurlar Mani etiqadini omumyuzluk qobul qilidu we bu din dolet dini dep elan qilinidu. Mani dini mektepliRimu koplep echilidu. Moyunchur her on oyrukke bir rahib (Helpet) belgilep, Uyghurlarni oqutidu, oqutush mezmuni putunley Mani eqidiliri bolidu.

Manizm eqidisi boyiche sherqiy Uyghurlar ene shu chaghdin bashlap yoruqluqni simwol qilip, aq kiyim kiyidighan, tam - turuslirini aqartidighan, chedirlirini aq kigizdin yasaydighan boldi. Hetta putun eskerlermu aq kiyim kiyetti(3).

768 - Yilidin bashlap Uyghurlarning Mani rahibliri ottura tuzlengliktin Urhun wadisigha koplep kelip - ketip turatti. Ularning ichide qol hunerwenler, binakarliq ustiliri asasiy salmaqni igileytti. Ular Uyghur binakarliq mahirliri bilen birlikte Urhun sheher qurulusigha qatniship, meshhur qaghan ordisi, haton ordisi qatarliq saraylarni bina qilghan. shu chaghlarda yene nurghun Mani ibadethaniliri, ibadethana mektepliRimu qurulup, bu yerde Mani ma'aripi yiltiz tartqan.

Uyghurlarning iptida'iy ma'aripi we dunya qarishida mushu mezgillerde gerche Mani ma'arip idiyisi ustunlukni igiligen bolsimu, lekin Uyghur jem'iyiti we ide'ologiyiside tutimizm eqidisi yenila kuchluk tesirge ige idi.

Tutim (Totim) Hindi'anche " uning uruqidin " Degen uqumni bilduridighan atalghu bolup, iptida'iy jem'iyette herqaysi qebile we uruqlarning kuchluk etiqad simasigha aylan'ghan. Mesilen: Uyghurlar borini, Henzular ejdihani, Ruslar eyiqni, babilunluqlar we Hindilar kalini " muqeddes " Dep choqunup, ozlirige tutim qiliwalghan.

Tutim eqidisi iptida'iy ide'ologiyeye bolush bilen bille, uningda iptida'iy telim - terbiye amilliri chongqur yiltiz tartqan. Mesilen: Uyghurlar iptida'iy jem'iyette " ana " Ni eng muqeddes dep qarap, ozlirining familisini " asina quli " Dep ataytti. Bu " ana uruqidinmen " Degen menini bilduridu. Bu eqide Henzu helqidimu qoyuq yiltiz tartqan. Mesilen: familie () Degen sozmu " ana uruqidin " Degen menini uqturidu. Bezi milletlarning kalini tutim qilishi, kalining paydiliq haywan bolghanliqidin, uning suti, goshi, terisi bolupmu uning kuchi hayatliqning menbesi bolghanliqidin bolghan. shunga u, muqeddes haywan dep qarilip, etiwarlinip, asrilip beqilatti we kopeyiletti. Bore bashqa bir seweb bilen tutim bolup qalghanidi. Mesilen: qedimki zamanda toqquz oghuz qebililirining birlashme kuchi altay taghliri arisida adiship olum girdabigha berip qalghanda, bir kok borining yol bashlishi bilen qamaldin qutulup nijatliq tapqanliqidek tarihiy riwayet ularning borini tutim qiliwelishigha seweb bolghan.

Demek, Uyghurlarning iptida'iy ma'arip idiyisige - yahshiliq we nijatliqning tutimi bolghan bore riwayiti, jin - alwastilargha qarshi kuresh qorali qilin'ghan shaman etiqadining simasi - ot hemde qarangghuluq we zulmetke qarshi kuresh qorali qilin'ghan Manizm simasi - yoruqluq qatarliq etiqadlar chongqur singgen.

Iptida'iy ma'arip basquchida Uyghurlarning zaman, makan, boshluq we tebi'et toghrisidiki bilimi heli derijide kengeygenidi. Uyghurlar " sart " Sani bilen ottura Asiyaning yipek yoli sodisini ilkige elip, charwa, dora - dermek we hetta qashteshi sodisi yurguzetti. Ularning soda karwanliri Chang'en we Soghdi sheherliride soda wekaletanisi achqan. Ularning nezer da'irisi kingiyip, sherqte Bohey dengizidin gherbte

ottura dengizghiche bolghan keng terrotoriydiki tagh - deryalarning emeliy ehwalini toluq biletti. Uyghurlar bashqa helqlarning artuqchiliqini tez qobul qilatti. Buddizimning " qendihar sen'iti " sherq bilen gherbning medeniyet en'enisini yoghurup qoshqinigha ohshash, Urhundiki binakarliq sen'itidimu turluk helqlarning (Henzu, Soghdi, Uyghur) bilim - huner - mahariti eks etken.

Urhun ma'aripi turtkisinde Uyghurlarning tarihi bilimimu yuqiri koturulgen. Tarihiy bilimning aldinqi shertliridin biri kalendar" ni birinchi bolup tuzgen we bashqa turkiy helqlerge kengeytken. Meshhur Uyghurshunas Fon. Gaba'in: "Uyghurlar kalindar sistemisi toghrisida kop izden'gen we uni ihtira qilghan" dep ispatlaydu.

Kalendar toghrisidiki bir tarihiy hekaye Uyghur ma'aripi we edebiyatida ewladtin ewladqa riwayet bolup kelmekte.

"... Haqanlarning biri ozidin burun sadir bolghan bir jengning otmushini eslimek bolup, kalendar waqtini toghra chiqiralmay nurghun qetim adiship qaptu. Keyin helq ichidin meripetlik kishilerni toplap meslihet soraptu. Aridin bir danishmen pikir berip: (Bu ishta buningdin keyin ewladliRimizningmu hataliship yurmesliki uchun 12 ay we 12 burjqa اساسlinip turup her bir yilgha isim belgileyli, tarih shu isimlar reti boyiche hesablanun. Bizdin bu hesablash usuli menggu yadikar bolup qalsun) deptu, Haqan maqul boptu - de, bir kuni owgha chiqip, dalidiki nurghun haywanlarni aldigha sleip derya lewige heydeptu. Ulardin 12 haywan deryadin uzup otuptu. Hemmining aldida otup ketkini chashqan boptu, (Yilning beshigha chashqan chiqti) degen temsildikidek, deslepki yil chashqanning namida atiliptu. Chashqandin keyin uy (Kala), yolwas, toshqan, leheng, yilan, at, qoy, maymun, tohu, it we tongguz retimi boyiche yillarning kalendar ismliki tuzuluptu...".

Uyghurlarning iptida'iy ma'arip - terbiyaside bolupmu Folklor wasitiliri (Qoshaq, temsil, riwayet) heli muhim dedaktik rolini oynighan. Uningda emgek soyush, qehRimanliq, yahshiliqqa dalalet, yamanliqqa nepret bildurush mahiyetliri obrazliq bayan qilinidu. "Bokehan Heqqidiki Riwayet" hem "" Nahsha Piri - Chenggi " Qatarliq riwayetler Uyghurlar ichide qedimdin tartip dedaktik (Telim - terbiye, pendi - nesihet) dersliki bolup keldi. Uning aldinqisi bokehan toghrisidiki tarihiy re'alliqni riwayet sheklide chushenduridu; keyinkisi bolsa estetikning kuchini namayet qilip beridu...

Izahatlar:

(1) Zimark - Rim imperiyisining elchisi, miladining 561 - yili yultuzgha elchilikke kelgen.

(2) Istemi - (530 - 581 - Yillar) gherbiy turkler serkerdisi.

(3) sha'ir Dufu: " Chang'en, Loyang sheher - dalalirini aq kyimlik cherikler qaplap ketken " Dep yazghanidi

3-Bab

Uyghurlarda Yeziq We Idiqt Ma'aripi

Yeziq - medeniyitining birdinbir simwoli, ma'aripining asasiy qorali.

Uyghurlar ottura Asiyada yeziq tarihi heli uzun medeniyetlik milletlarning biri. Uyghur yeziqi yunanliq aka - uka Kelir we Metudilar (1) Ijad qilghan Slaywan yeziqidin kop esirler burun meydan'gha kelgen.

Miladining 5 - esirigiche Uyghurlarning asasiy yeziqi Yensey (Ronik) elipbesi idi (1 - Jedwelge qarang), uningdin keyin bolsa urhun Uyghur elipbesi ishliitilgen (2 - Jedwelge qarang).

Qedimqi Uyghur yeziqida nurghun qoshaq, muzika tekistliri, pedagogikiliq risaliler, menggu tashlar we ilmiy eserler yezilghan. Bu yadikarliqlarning bir qismi zaManimizghiche yetip kelip, Uyghur tarihi, medeniyiti we ma'aripining yiraq otmushni yorutup bermekte. Qedimqi Uyghur yeziqi qoshna milletlerdin Mongghullar, Manjular, Qitan (Kidan) lar we Naymanlarningmu yeziq ijadiyitige asas salghanidi.

Qedimqi Uyghurlarning medeniy - ma'arip hayatida muzika, nahsha we turluk estetik iqtidar asasiy telim - terbiye wasitiliridin biri idi. Buningdin 1500 yil burun otken meshhur Uyghur sha'iri we kuychisi qoghusur altun (507 - 687 - Yillar) ijad qilghan dangliq "Tura Nahshisi" putun Uyghurlar ichide, jumlidin memlikitimiz da'iriside keng tesir qozghighan we esirlerdin beri wetenperwerlik terbiye simwoli bolup kelgen. Bu muzika tekisti hazir Henzu mekteplirining derslikige kirguzulup soyup oqulmaqta. Hetta Yaponiyidimu bu tekist qizghin tetqiq qilinmaqta.

Epsuski, bu muzika derslikining qedimqi Uyghur yeziqidiki tekisti bizgiche yetip kelelmigen. Peqet memlikitimizning ataqliq muzika derslik toplamliridin biri bo Chughay teghi baghridin,

Aqar tura suliri.

Keng dalini purkeptu,

Asman shekli chediri.

Cheksiz asman, dala hem,

Kopkuk dengiz bipayan.

Egiz otlar yelpunse,

Peste migh - migh koruner-

San - sanaqsiz qoy - qulan.lghan "Orda muzika tekistliri toplimi" ichide Henzuche terjimisila saqlinip kelgen. Uning mezmuni mundaq:

Eger biz qetirqinip tehlil qilidighan bolsaq, bu muzika we nahsha tekistining obraz teswiri, ohshitishliri chongqur telim - terbiyivi ehmiyetke ige. Buningda Uyghurlar (sherqiy turalar) ning dunya qarishi, turmush aditi, tarihiy, jughrapiye menzirisini intayin ihcham we tesirlik qilip teswirlen'gen. shunga u yalghuz muzika derslikila bolup qalmay, belki qisqartilghan tarih we tebi'et dersliki bolush qimmitigimu ige.

"Tura Nahshisi" we "Erq Putuk" bilen bille eng qedimki Uyghur yeziqida yezilghan tunji dedaktik eser "Chastani ilik beg" dastani hesablinidu. Bu eser kok Turk handanliqi (552 - 744) Dewrining harpisida yezilghan. Uningda yoruqluq bilen zulmet otturidiki keskin kureshler bayan qilinidu. shunga uningda heli kop terbiyivi ehmiyetke ige mezmunlar bar.

Qedimqi Uyghur yeziqida yezilghan yazma yadikarliqliri Uyghur helqini heqiqiy tarihiy derslik bilen teminlidi. Ulardin meshhurliri: "Kol Tikin Menggu Teshi" (732 - Yili teklen'gen), "Bilge Qaghan Menggu Teshi" (735 - Yili), "Tunyuquq Menggu Teshi" (716 - Yilliri) we "Qutluq BilgeQaghan Menggu Teshi" (759 - Yili) dur.

Yuqiridiki menggu tashlar tezkiriliri eyni zamandiki Uyghur helqining tarihiy hayatini, turmush ehwalini tesirlik we Eynen teswirlep Bergen. U hem tarihiy derslik qimmitige hem bedi'iy edebiyat qimmitige ige. Bu menggu tashlar tezkirisini yazghan aptorlar shu dewrning ataqliq oqutquchiliri, edibliri we mahir hettatliri idi.

Lekin, Uyghurlarda yeziq tarihi bashlan'ghandin keyin, mektep ma'arip ishlirigha tunji asas selin'ghan makan Turpan Idiqut hesablinidu. Idiqut eyni zamanda sherq bilen gherb medeniyiti bir - biri bilen singiship yughurulghan merkiziy tugun idi. U yerde turluk dinlar erkin pa'aliyet elip baratti, ibadethanilar quratti, mektepler achatti, kitablar basatti. Uyghurlarning qedimqi tarihida budda kitabliri eng kop yezilip saqlan'ghan jaymu ene shu Idiqut idi. Bu yerde tepilghan yazma yadikarliqlar bir nechche tumendin artuq.

Kishiler Idiqutni eyni zamanda ottura Asiyaning " Yer Asti Kutuphanisi " Dep bikar eytmighan. Towendiki pakitlar bu bahani ispatlaydu:

Bu yerde Nisturi (2) Diniy eqidisi mezmun qilin'ghan: " Iwan'glum " (Beht sadasi), "Sant G'orkining shehit Bolush Hatirisi"; Mani dinigha alaqidar eserlerdin: "Ikki Yiltiz Nom ", " Mani Murtlirining Townamisi ", "Erq Putuk"; Zara Ostir (3) (Ateshpereilik) eqidisi a'it eserlerdin: "Ewliya Qesidiliri"; budda dinigha a'it eserlerdin: "Altun Yaruq", "Sekkiz Yukmek", "A'itri Simit" namliq yigirme yette perdilik drama (4), Tarihiy dastan - "Maharabata"; 294 tom 25 kitabni oz ichige alghan "Seltenetke yarem berguchi ornek - tedbirler"; besh tomluq chong chocekler toplimi - "Penchi tantira"; edebiy eserlerdin: "Etebetul heqayiq", "Izop meselliri", "Oghuzname" hemde besh tomluq riwayetler toplimi; "Chastani ilik beg", "Qedimqi Turpan qoshaqliri", "Meditsina bilimliri", "Ikki tilliq lughet" we Idiqut hanlirining menggu tash hatiriliri, iqtisadiy hojjetler; ereb yeziqidiki eserlerdin: "Tomur tezkirisi", "Tezkiri ewliyalar", "Merajname", "Kongulname", "Behtname", "sha'ir harazimi tallanmiliri" we "Mewlane lutfi she'irliridin tallanma"; buningdin bashqa dedaktik telim - terbiye mezmunidiki edebiy, she'iriy eserlerdin " " Ahawarka ", " Qalyamqara - papamqara "; she'iriy eserlerdin: " ahawarka ", " Qalyamqara - papamqara "; Dedaktik nesriy eserlerdin: " chong maymun patmaral ", " Behtiyar shahzad ", " Ressam bilen yaghachchi hekayiliri " Qatarliq intayin kop eserler yezilghan we terjime qilin'ghan.

Yuqirida tizip otkenlirimiz Idiquttin tepilghan medeniy yadikarliklarning peqet bir Turkumidinla ibaret. Mutleq kop qismi 19 - esirning ahirliridin bashlap chet el arhe'ologlirining qoligha chushup ketken.

Yalghuz Germaniyining tot qetimliq arhe'olog etritila bu yerdin elip ketken yazma hojjetler birnechche tumendin eship ketidu! Bashqa ellerning elip ketkenliri buning sirtida.

Idiqutta qandaq qilib bunchiwala tarihiy yadikarliqlar meydan'gha kelgen we saqlinip qalalighan?

Birinchidin, Idiqutta ma'arip we ide'ologiyeye erkinliki yolgha qoyulghan, qaysi etiqadqa mensup bolushidin qet'iynezer, u bilim igisi bolsila, bolupmu ewladlarni terbiyiliguchi bolsila hormetke sazawer idi. Helqqe menpe'et yetkuzguchi bundaq kishiler "Ilteber " (Ilteber) dep atilatti.

Ikkinchidin, Idiqutta kitab yezish we kochurush eng sawabliq kesip dep qarilatti. Bundaq etiqad "Buyan " (Buyan) deyiletti. Mesilen: putulgen kitablarning hatimisinde mundaq sozler alahide yezilatti: " bu kitabning sawabi aldi bilen han sariyigha, andin qalsa merhum ejdamlargha we yaru - buraderlerge bolghayler...".

Uchinchidin, Idiqutta bilge kengishi (Ma'aripperwer danishmenler kengishi) tesis qilin'ghan. Ular derije, unwanlarni belgileytti hem el ichidiki aqartish ishlorigha yetekchilik qilatti. Bilge kengishi nurghun tilliq izahliq lughetler (Sanskrit - Uyghurche, Henzuche - Uyghurche, Tuhar - Uyghurche, Soghdi - Uyghurche) ni qollanma supitide tuzup chiqqan.

Idiqut Uyghurliri yene supetlik qeghez keship qilghan. Het putulshtin burun qeghez ustige aq shilim surtuletti. Bu qeghez " partlap yezish usuli " Deyiletti. Qaraghujida yene heli chong qeghez zawutimu qurulghan.

Idiqutluqlar oz aldigha yaghach metbe'e keship qilghan. Herpler dane - dane kwadrat yaghachlarga uyulup, andin qelipqa bekitilip ustidin reng surtulup hilmu hil renglik kitablar besilatti. Mushundaq metbe'e herpliridin chet el arhe'ologlirining elip ketkenliri 100 mingdin artuq (4).

Eyni zamandiki Idiqut ma'aripi toghriliq ataqliq seyyah Wang Yendi (939 - 1006 - Yillar) ozining " Astane Hatiriliri " Namliq esiride mundaq yazghan: " Idiqutta kespiy mu'ellimler bar iken, Uyghurlar she'ir we qoshaqqa hushtar iken. Ular oz yeziqini kundilik ehtiyaj uchunla emes, belki turluk edebiy eserlerni, kitablarni yezishqimu ishlitidiken, u yerde her hil tillarda yezilghan nurghun kitablarni kordum...".

Idiqut Uyghurliri ana tilining sapliqini qoghdap qalghanidi. Ular mensep namliirini atashta urhun Uyghurlirining en'enisige warisliq qildi. Mesilen: ular " Qaghan " Sozini uzaqqiche qollandi. Bu soz hokumran, imperator, han meniliride bolup, Hon, Turk we Siyanpilarmu bu sozni ortaq ishletken, hazirqi zamanda bu atalghu - isimlarning ahirigha ulinidighan hormet qoshumchisi supitide ishliilmekte. Mesilen, Qazaqlarda Omerqan, Tilewqan, Uyghurlarda Abdukerimhan, Qadirhan degenlerde. " Idiqut " Sozi - behtke yetekliguchi degen bolidu. " Qut " Sozi hazirmu ishliitilidu. Mesilen: "Qutluq bolsun ", "Sanga bu mal qut etsun, qutap qalsun " Degendek.

Qochu Uyghur hanliqi (Miladining 9 - 13 - esirler) dewride Idiqut ma'aripi nurghun tilshunaslarni, kop tillardin hewedar terjimanlarni, abroyluq oqutquchilarni, meripetlik edib - sha'irlarni, dramatorglarni, boghaltir - hesabatchilarni, tewip - dohturlarni yetishturgenidi. Bularning ichide: Singqu Seli (Bu heqte keyinki babimizda mehsus

tohtilimiz), ataqliq edib we terjiman pirtanraksht, ma'aripchi, yazghuchi, dastanchi Apirinchuritkin, "Hekmetler Peziliti " ning aptori, dedaktik sha'ir Ki Ki, sha'ir Chinuya Totung, sha'ir Qalim Keyshi, sha'ir Atsang, Koltarqan, Asih Totung, Qarundaz qatarliqlar bar.

shuni mu'eyyenleshturushke boliduki: qochu (Idiqut) hanliqi dewride putkul ma'arip ide'ologiyisi ustide herhil diniy eqidiler hokumran orunda turatti. Biraq, u umumiy helq edebiyati we ma'arip uchun eytqanda qismen ramkidinla ibarete. Uning tektide helqning arzu - tilekliri, ijtimaiy turmush re'alliqi, tarihi we medeniy - ma'aripi yenila kuchluk eks etip turatti. Buninggha meshhur " Oghuzname " Qissisi tehimu toluq ispat bolalaydu. " Oghuzname " Uyghur helqining qedimqi hayat tarihi, dunya qarishi, ijtimaiy orp - adetliri, peziyetliri we jenggiwarliq hisletlirini tonushturidighan qisqa we uniwersal derslik qollanmidur.

Izahatlar:

(1) Aka - uka Kelir (528 -- 968 Kelir) we Metudi (728 -- 588 Metudi) miladining 855 - yil 5 - ayning 25 - kuni bulghariyide tunji rus - slawyan yeziqini keship qilip bergen.

Slawyanlar bu kunni her yili hatirilep turidu.

(2) Nisturi (401 - 451 - yillar) - hristi'an dinining bir mezhibi bolghan Nisturi eqidisini tesis qilghuchi. Rahib araban 635 - yili Idiqutqa kelip bu dinni terghib qilghan.

(3) Zara ostir - (Miladidin 8 esir burun otken) usta dohtur we sha'ir, zerdeshit dinining ewliyasi.

(4) Pirtanrakshit teripidin terjime qilin'ghan bu drama 9 -, 10 - esirlerde bashbaliq qatarliq qochu sheherliride sehnide oynalghan. Buningdin ilgiri qedimqi kusen (Kucha)

ning "Ejdiha oyuni", "Sumuch oyuni" qatarliq ochuq sehne oyunlirimu drama we komediye sheklini alghan oyunlar idi.

(5) 20 - Esirning bashlirida rosiyilik oldinburg Turpan'gha kelip, yaghach metbe'ege (Kelagerofi) herpliridin 100 mingdin artuqraqini elip ketip, moskwa muziyigha tapshurup bergen. Idiqt Uyghurlirining metbe'e tehnikisi taki Germaniye alimi inogin kodinborg keship qilghan metal herplik ilghar metbe'e tehnikisi ishlitiguchilik (15 - Esirgiche) dunyada aldinqi orunda turatti. Buningdin Idiqt ma'aripi, neshiriyatchiliqining heli zor kolemda rawajlan'ghanliqini koruwalalaymiz.

4-Bab

Buddizm Dewride Uyghur Ma'aripi

Islamiyettin burun Tarim oymanliqida eng kuchluk yiltiz tartqan din Buddizm idi.

Budda - Sanskritche "Eqli - hushigha kelip, toghra yolgha mangmaq" degen uqumni uqturidu. Bu etqadni Sakyamuni (1) (Miladidin ilgiriki 557 - 477 - yillar) keship qilghan. Bu din toghrisida yezilghan kitablar miladining 740 - yilighiche 5048 tomgha yetken.

Budda dini Tarim oymanliqigha miladining 75 - yilidin tartip kirishke bashliqghan. Netijide Hoten, Kucha, keyin Idiqtu merkez qilghan budda ma'aripi we sen'iti wujudqa kelgen. Towende biz ene shu ma'arip yetishturgen meshhur alimlar bilen qisqiche tonushup otimiz.

Izahat: (1) Sakyamuni miladidin burunqi 557 - yili shimaliy Hendistanda bir dewran a'iliside tughulghan. U kichikidin tartipla chidamliq we zerek bolup osken. Matematika,

til, natiqliq, herbiy, sen'et bilimlerini yahshi ogen'gen. Hiyali tesewwur qilish iqtidari kuchluk bolghan Sakyamuni 29 yeshidila budda dinini keship qilghan. Bu din bara - bara dunyadiki eng qedimqi we yirik diniy etiqad sistemisi shekillendurgen.

Ataqliq Oqutquchi, Tilshunas KomaraJiwa

KomaraJiwa (Miladi 344 - 413 - yillar) qedimqi Kucha (Kusen) shehidiki bir budda alimining oghli. Uning anisi Jiwa bilimlik ayal idi. KomaraJiwa 19 yashqa kirgende, anisi Jiwa bilen bille chet elge oqushqa chiqqan. Gherbke oqushqa chiqqan Junggoluqlar ichide KomaraJiwa eng kichiki, anisi Jiwa bolsa tunji ayal hesablinidu.

KomaraJiwa Kuchagha qaytip kelgandin keyin oqutquchiliq qilghan; 30 yashlirida yuqiri abruyluq alim bolup dang chiqqan, uningda minglighan taliplar ders anglighan. Uning nopuzi we shohritini hormetlep aldigha altun munber qoyup leksiye sozletken.

KomaraJiwa - kop til (Sanskrit, Tangghut, Henzu tili, Turk - Tuhar, Eptalitlar tili) ogen'gen we shu tillarda lughet - qamus tuzgen tilshunas. U tilshunasliq we terjimeshunaslq toghrisidimu ilmiy doklatlar qilghan. Tarim wadisida terjimeshunaslq tarihi KomaraJiwadin bashlinidu. U nurghun budda kitablirini Sanskrit tilidin bashqa tillargha, jumlidin Henzu tiligha terjime qilip, nurghun yengi atalghularni keship qilghan. Tilgha terjime qilip, nurghun yengi atalghularni keship qilghan. KomaraJiwaning terjime emgiki arqisida Turk - Uyghur tilining shehs kelish qoshumchisigha kopligen sipayi derijiler qoyuq singip kirdi. Bundaq sipayi derijiler Sanskrit tilida kop bolup, qedimqi Turk - Uyghur tilida yoq idi.

KomaraJiwa heykeltirashliq we muzika sen'itigimu mahir idi. Meshhur "Qizil Ming Oy" qatarliq tam suretliri KomaraJiwa yashighan dewrde sizilishqa bashlighan.

Miladining 401 - yili ahirqi Chin padishahi Yawshin dewrige kelgende, KomaraJiwa teklipe bina'en Chang'en'ge berip, diniy aliy mekteplerde uzun yil oqutquchiliq qildi. Bu jeryanda u 800 talip terbiyilep yetishturdi. Bu taliplardin Dawshin, Sin Chi, Dawren, Sin shi qatarliqlar putun Junggo boyiche "Tot meshhur ewliya" degen nam bilen shohret qazan'ghan.

KomaraJiwa Chang'enning aliy diniy bilim yurtlirida oqutquchiliq qilish bilen bille yene Sanskrit tilidin 384 tom kitabni Henzuchigha terjime qilip neshr qildurdi. Uning terjime mahariti we til bedi'iyliki Junggoda intayin abroy qazan'ghan.

Ma'aripchi Alim Portidin

Portidin (Miladi 233 - 348 - yillar) 116 yil omur surgen ataqliq ma'aripchi, Portidin esli Turpandin bolup, miladining 310 - yili (Gherbiy chin sulalisi dewride) padishah Yuen Jyaning teklipe bina'en payteht Loyanggha berip oqutquchiliq qilghan.

Portidin ichkiride uzun yil ma'arip bilen shughullinish jeryanida 893 ibadethana mekteplirini tesis qilip chiqqan. Putun ottura asiya, Hendistan we Changjyangning shimal we jenub terepliridin her yili minglighan oqughuchilar we rahiblar Loyanggha topliship, uning tepsirini we dersini anglighan. U onminglighan shagirt yetishturgen. Bularning ichidin Daw'en, Faba, Fatey, Fahe qatarliq kishiler putun Junggo boyiche eng ataqliq budda olimaliri bolup dang chiqarghan.

3. Ataqliq Ressam Waysa Bajina We Waysa Irsan'ga

Teswiry sen'etning ajayip ustazliridin bolghan bu ikki ataqliq ressam ata - bala 6 -, 7 - esirdiki udun (Qedimqi Hoten) budda sen'itining dangliq wekilliri bolup tonulghanidi.

Waysa Bajina yalghuz budda telimatidiki hekayiler teswirini sizish bilenla cheklenmidi. Belki tebi'et menziriliri, ijtima'iy munasiwet obrazliri, haywanat dunyasini intayin janliq

sizip, ibadethana tamlirini, ghar bezeklirini layihiligen. Bu ehwal uning ijadiyatini re'alizmlig hususiyetke ige qilghan. Uning dangqini anglighan Suy sulalisining padishahi Suy Tangdi uni tekliq qilip, payteht Loyang shehrining ibadethana tamlirini bezetkuzgen. U sizghan "Brahmannig suriti" hemde chet elning "Hasiyetlik ormanliri", "Alwastini teslim qilish", "Burkut, tayghanlar teswiri" ghayet zor shohret qazan'ghan.

Uning oghli Waysa Irasan'ga Hoten we ichki olkilerde atisining kespige warisliq qilip, tehimu kop ijadiyetlerni yaratti. Bolupmu Chang'en we Loyang sheherliride kop muweppeqiyet qazinip, u sizghan suretler goya egilip turghan kalwutun yiptek janliq degen medhiyige erishti. Waysa Irasan'ga sizghan gullerning suretliri "Tirik gul" dep bahalinatti. U ishligen ilahi heykeller "Tengri teswirining nemunisi" dep qarilatti (1).

Izahat: (1) Buddizm eqidisi turluk sen'etler (Heykeltirashliq, neqqashliq, muzika, ussul, drama) ge yol qoyup, bu hil sen'etlerni diniy terghibatchiliqning kuchluk wastisi dep hesablinatti. Ashu zoruriyet arqisida Buddizm sen'itining yuksek namayendiliri barliqqa kelgenidi. Meshhur " qendihar heykeltirashliq sen'iti ", Dung'huang ming oy, Qizil Ming Oy suretliri we bashqa turluk - tumen ghar sen'etliri eng muhim tarihiy yadikarliqtur. Jumlidin qedimqi Kusendin yetiship chiqqan we ichki olkilerning muzika sen'itige zor tesir korsetken muzika ustazi ata - bala suJiwa qatarliqlarmu ashu dewr nameydiridur.

4. Chong Alim We Oqutquchi Pirhuylan

Pirhuylan (Miladi 736 - 820 - yillar) Qeshqerde tughulup osken. U shu yerdiki aliy ibadethana mektipide bilim tehsil qilghan bolup, zamanisida katta yazghuchi, oqutquchi bolghan.

Pirhuylan omrining keyinki chaghlirida yengidin bash koturup chiqqan Islam dinining tesiridin qorqup Chang'en'ge beriwalghan. U uzun otmey bu yerde " peshwa alim " Degen shohretke we katta hormetke sazawer bolghan. Pirhuylan Chang'ende yigirme

yillap qan - ter serp qilip " omumiy eqidiler sherhi " Namliq 100 tomdin ashidighan ghayet zor yirik esirini yazghan. Bu eser budda alimliri ichide qoldin qolgha otushup oquydighan qamusqa aylan'ghan, hetta ching sulalisining ahirqi dewrigichimu nurghun kishiler " omumiy eqidiler sherhi " Ni intayin qedirlep oqughan.

Pirhuylan hindi tilini, Junggoning edebiy tilini we bashqa tillarnimu pishshiq biletti. U Junggoning qedimqi hemme yazma hatirilirini muyessel oginip chiqqan. Uning jan pidaliq bilen oginish rohi keyinki kishilergimu chong ilham bergen.

" Omumiy eqidiler sherhi " Ning dangqini anglap Chawshyenlikler mehsus dolet wekili ewetip mezkur eserni kochuruwelishni iltimas qilghanda, Junggo hokumiti (Besh dewr zamanida) ruhset qilmighan. Keyin Sung sulalisi dewrige kelgende Chawshyen doliti yene wekil ewetip qayta iltimas qilip turuwalghan, Sung sulalisi bu qetim ruhset qilghan. Ming sulalisi waqtida mezkur eserni Yaponluqlardin kishi kelip kochurup ketken. Yaponiyide Pirhuylan chong alim dep tonulghan.

1737 - Yili (Chenlungning 2 - yili) dolet teripidin Pirhuylanning hemme eserliri toluq besilip elan qilindi.

1880 - Yili dolitimiz mezkur eserning yaghach oyma nushisini Yaponiyidin aldurup kelip, kopeytip besip tarqatti. Demek, Qeshqerdin chiqqan bu alim we meshhur oqutquchi zamanisida helq'aragha tonulghan ma'aripchi idi.

5. Ma'aripichi We Tilshunas Singqu Seli

Singqu Seli 10 - esirde Qochu (Idiqut) hanliqining yazliq paytehti Bashbaliq (Hazirqi Jimisar) da yashighan. U, oz zamanisida shohret qazan'ghan meripetchi edib, terjiman idi. U terjime qilghan " altun yaruq " Eyni zamanda budda kitabliri ichide bolupmu mahayana mezhipi arisida eng muqeddes destur hesablinatti. Uning terjime eserliridin "

shuenzangning terjimhali " Qatarliq kitablari yuqiri bedi'iylikke ige. Singqu Seli ozining ana tilidin bashqa yene Tuhari tili, enetkek - Sanskrit tili, Henzu tili, tangqut tili qatarliq tillarnimu pishshiq biletti. Iqtidarliq Singqu Seli qaraghuja, Jimisar qatarliq jaylarda uzun yillar oqutquchilik qilip shohret tapqanidi.

Tengri teghi, Pamir, Qara Qurum teghi etekliri we putkul Tarim wadisi zeminida ming yillap yiltiz tartqan budda edebiyati (Qedimqi Sanskrit edebiyati) bilen yerlik helqlarning medeniyet en'enisi oz'ara himliship bir yurush telim - terbiye nemunilirini shekillendurgenidi. Uning muhim nuqtiliri towendikiche:

1. Her bir insan hasiyetlik - padiliq ish qilishi lazim.
2. Peziletlik kishila hasiyetlik - paydiliq ish qilalaydu.
3. Pezilet - chinliq, hesdashliq we sehiyliqtin ibaret; qara niyetlik pezilet hesablanmaydu.
4. Peziletlik kishi eng behtliktur.
5. Bilimdin, terbiyidin, sehiyliqtin we yahshiliqtin mehrum kishiler mehluq bilen barawer, ular eng behtsizdur.
6. Bay bolushni tileshtin burun, peziletlik bolushni tile, chunki beht bilen amet peziletlin kelidu.
7. Kishining guzellikini uning pezilitidin olche.
8. Sewr - taqet we sapliq omur uzartidu.
9. Heq - naheqni ayriyalaydighan insan eng eqilliq insan.
10. Ulugh bashlamchilar toghra niyetlik kishilerdin kelidu.

11. Insan mal - dunya herisliqi we eysh - ishretning qiziqturushidin hatalishidu, palaketke qalidu.
12. Bayliq bilen hewesni qoghlidighan kishlerdin danishmen chiqmaydu.
13. Mal - dunya mengguluk emes, mengguluk bolidighini ijadiyet we peziletin kelidighan shan - sherep.
14. Hayat shamaldek; kuch - quwwet uchqan qushtek; yashliq chaqmaqtek; mal - dunya kelkun sudek; u kelidu, yene ketidu; shunga hasiyetlik ish qil, pezilet oyidin orun al.
15. Nadanning qoli maylashqan kuni hemmini untup qalidu.
16. Peziletning nami ochmeydu.
17. Bilimni, bilimliklerni qedirle, yoqsulgha hesdash bol, yole.
18. Bashqilarni harlima, til - haqaret qilma.
19. Peziletning yenida gul hechnimige erzimeydu.

5 - Bab

Ottura Esirde Qeshqer Merkez Qilin'ghan Uyghur Ma'aripi

Yuqirida bayan qilip otkinimizdek, Uyghur klassik ma'aripi Urhun, shaman we Mani dewri (552 - 844 - Yillar), Idiqut ma'aripi dewri (850 - 1250 - Yillar) we Buddizm ma'aripi dewri (75 - 992 - Yillar) jeryanliridin otup, keyin Qeshqer merkez qilin'ghan Qarahaniylarning Islamiyet ma'aripi dewri (870 - 1211 - Yillar) gha qedem qoydi. Bu

dewrdiki ma'arip Uyghur klassik ma'aripining yuqiri pellisi bolup, putun ottura Asiyada zor shohret qazan'ghanidi.

Yengidin bash koturup chiqqan Islam dini we Islam ma'aripining kuchluk tesiri bilen bashqa diniy etiqadlar tarim wadisidin siqip chiqirilip, Islamiyet ma'aripi ustunlukke ige boldi we intayin tez rawajlandi.

Islamiyet dunyasining bilim - meripet ishliri taza gullen'gen mezgilliride birla Baghdad shehiride 30 aliy bilim yurti, 36 hokumet kutuphanisi bar idi. Miladining 830 - yili bu yerde chong kolemdiki ilmiy hekimet muzeyi (Beyt al hikme) tesis qilindi. U eyni zamandiki eng ataqliq penler akademiysi idi. Bu akademiyning birinchi bashliqi Huneybi Ishaq (809 - 837 - Yilliri Baghdad akademiysige re'islik qilghan) we uning ikki ogli birlikte Yunanning qedimqi klassik pelsepe eserlerini Erebchige terjime qilip chiqqan. Ularning ayliq ish heqqige 500 dinardin altun berilgen; keyin ulargha yene terjime originali qelinliqida sap altun mukap qilin'ghan. Bu dewr Islamiyet ma'aripining alemshumul shohret qazan'ghan altun dewri hesablinatti. Ottura Asiyaliq mutepekkur we dangliq alimlardin Medr Imin Musa Harezmi (750 - 847), Ebunesir Farabi (870 - 950), Ebu'eli Ibni Sina (980 - 1037) we Ebureyhan Bironi (972 - 1049) qatarliq alimlar ene shu dewr ma'aripining mehsuli idi.

Miladining 950 - yili Ubulhesen Seyid Hatem, Seyid Jalalidin Baghdadi isimlik ikki chong alim Ordukent (Qeshqer) ke kelip, Islam dini we Islam ma'aripigha asas saldi. Mezkur ikki olimaning dalaliti bilen miladining 953 - yili Sultan Sutuq Bughrahan birinchi bolup silam etiqadini qobul qildi. shuningdin keyin Qeshqer ahalisimu keyni - keynidin Islam idyisini qobul qildi. 24 Yilliq soqush (997 - 1021 - Yillar) netijiside Buddizmning jahil qorghini bolghan Hoten hani Yaghliqar yengilip, putun Hoten helqi Islam dinini qobul qildi we bu yerlerde Ereb elipbesi asas qilin'ghan yengi yeziq yurguzuldi.

"Din - insanlarning dunyani tonush jeryanidiki muhim ipadilirining biri..."(1)

Uyghur helqining diny etiqaadi we ma'arip ide'ologiyiside yuz bergen tarihiy burulushlarmu del dunyani tonush we heqiqet ustide izdinish pa'aliyet jeryani boldi.

Mawzedung: "... Biz tarihni uzuwetelmeymiz, biz Kungfuzidin ta Sun Jungshen'giche bolghan putun otmushni yekunlep, qimmatlik miraslimizgha warisliq qilishimiz kerek..."

Degenidi.

Jung'hua milletlirining bir ezasi bolghan Uyghurlarning klassik ma'arip miraslrighimu ene shu kategoriyige kiridu. Qarahanilar dewride Qeshqer merkez qilin'ghan ma'arip ene shu parlaq miraslimizning muhim nameyendiliridin hesablinidu.

Qarahanilar dewride hemme wilayet, nahiyelerde bashlan'ghuch we ottura derijilik mektepler qurulghan. Bolupmu Qeshqerde meshhur aliy bilim yurti - "Medrise'i Saji'e" tesis qilin'ghanidi, bu aliy bilim yurtida dangliq alimlardin Huseyin Ibin Helep, Seyid Jalalidin Baghdadi, Hoja Yaqup Suzuki, Huseyin Peyzulla, Jamalidin Qeshqeri, Reshide Ibin Eli Qeshqeri, Imadidin Qeshqeri qatarliq nurghun nopuzluq alimlar mu'ellimlik qildi. "Saji'e" bilim yurtigha uningdin bashqa yene nurghunlighan alimlar, peylasoplar, tarihchilar, sha'ir - yazghuchilar toplinip ilmiy munazirler elip baratti.

"Saji'e" bilim yurtining dersliki matematika, Yunan pelsepisi, tilshunasliq, astronomiye tibabetchilik ilmi, logika, tarih, jughrapiye, ilmiy roh sahelirigiche kengeydi. Turluk kategoriyiler boyiche nurghun ilmiy tetqiqat eserliri yezildi. Bu eserler Ereb elipbesi asaidiki Uyghur yengi yeziqi bilen yezilatti (3 - Jedwelge qarang).

Biz towende Qarahanilar ma'aripining eng buyuk namayendiliridin bolghan bir qanche alimlarning pedagogikiliq idiyisini qisqiche tonushturup otimiz:

1. Ensiklopedist Alim - Ebunesir Farabi

Ilim - pen dunyasida aristoteldin keyin ikkinchi ustaz dep shohret qazan'ghan ulugh muteppekkur Ebunesir Farabi hijriyining 295 - yili (Miladi 870 - yili) Qarahanilarning yazliq peytehti Balasaghun rayonining guzel shehiri farab (Otrar) da dunyagha kelgen. Uning dadisi Medr shu jayda eng abroyluq we meripetperwer zat idi. Alimning osmurluk we yashliq dewri farab shehiride otti we bu yerde bashlan'ghuch, ottura mektepni tugetti. Kichikidinla bilim humar, talantliq farabi ilim - penning yuqiri choqqisigha chiqishqa intiletti. Lekin u chaghda farab shehiride hetta Balasaghun rayonida uning Iranzusini qanduralaydighan aliy bilim yurti we bilimlik oqutquchilar yeterlik emes idi. Qeshqerdi "Medrise'i Saji'e" aliy mektipi yengidin tesis qilin'ghanidi. shunga u ashu dewrdiki Islamiyet ma'aripining ataqliq merkizi - Baghdad shehirige berip bilim ashurdi we ilmiy tetqiqat ishlirigha kirishti. Baghdattiki aliy meripet muhiti bu talantliq yash alimning bilim choqqisigha chiqish arzusigha keng ishik echip berdi. Ebunesir Farabi aldi bilen tiriship - tirmiship Pars tili, Ereb tili, Grek we Latin tillirini pishshiq igilidi, uzun otmey Ereb tilida eser yazalaydighan, Grek tilidiki pelsepe we bashqa ilmiy eserlerni bimalal chushineleydighan sewiyige yetti. Farabi Baghdatta 40 yilche ilim - pen tetqiqati bilen shughullandi. Bu jeryanda u birinchi ustaz dep shohret qazan'ghan Yunan peylasopi aristotelning nurghun eserlirini Erebchige terjime qildi we bu eserlerge qarita ijadiy tepsir (Izah) yazdi.

Farabi Baghdad, Hirat, Herran, Misir we sham sheherliridiki hesabsiz munberlerde ilmiy leksiye oqudi we ilmiy munazirilerge qatniship, kop ustunlukke erishti. Ereb alimi Ebubekri Beyhaq (994 - 1065 - Yillar) farabi 20 hildin artuq til biletti, dep yazghanidi. Farabi ilim - penning turluk kategoriyiliri boyiche 200 parchigha yeqin eser yazdi. Bu eserler pelsepe, logika, matematika, himiye, astronomiye, tibabetchilik, muzika, siyasiy tuzum, pezilet we bedi'iy eser nezeriyiliri qatarliq keng sahenni oz ichige alidu. Hazir melum bolghan farabi eserlirining 119 hil beblografiyisi (Isimlik) uning heqiqeten ensiklopedist ulugh alim ikenlikini ispatlap beridu.

Keyinki zamanlarda Yawropaliqlar farabi eserlarini "El Farabus" tehellusida Grek we Latin tillirigha terjime qilib neshr qildi we farabishunasliq tetqiqatini elip bard. Ereb tarihchisi ibni hellikan farabini "Islamiyet dunyasida uninggha tenglishelidighan hechkim yoq" dep bahalighanidi. Samanilar shahi Nasir Samani farabini "Ikkinchi ustaz" (Aristoteldin keyin) degen unwan bilen atidi we farabi eserlarini ashu tehellus bilen neshr qildurdi.

Meshhur qanunshunas we mentiqshunas El Amadi (1156 - 1233) Farabigha baha berip mundaq yazghan: "Farabi eng kemter we kichik pe'il zat idi. Mensep we mal - dunyani hiyalighimu kelturmeytti. U Demeshiqte bir chong baghqa qarawulchi bolupmu ishligen. Kechiliri qarawul panuslirining nuridin paydilinip kitab koretti we yazatti. Ene shundaq ijthahat qilip oginip ahiri oz zamanisining katta ellamesi muqamigha yetken. Farabi pelsepe ilmi toghrisida eng mukemmel terip bergen. U shunche tolghan ilmiy hekmet igisi bolsimu yenila meghrurluqtin hali idi. Bir kishi uningdin:

- Bilim jehette siz chongmu, aristotelmu? - Dep sorighanda u jawaben:

- " Eger men shu zamanda yashighan bolsam uning eng chong shagirtliridin bolar idim, - degen. Farabi aristotelning (Es sama) nmlig fizika kitabini az degende qiriq qetimche oqughaniken " .

Behril jawahire (" Dengiz unchiliri ") Namliq kitabta neqil kelturulushiche, farabi bilim igilirining peziyetliri toghrisida mundaq degen:

" Bilim izdigen we oginish arzusida bolghan herqandaq kishi yash, temen, zehni ochuq, saghlam we chidamliq bolushi; hush pe'il, rastchil we ihlaschan kelishi; riyakarliqtin we pes arzu - heweslerdin hali bolushi; putun zehniy quwwitini ilingha beghishlishi zorur. Chunki, bilim ehli bashqa herqandaq menpe'etni etibargha almaydu...".

Farabi insanning burchi toghrisida mundaq yazidu:

Yiraq yur bolsa batil, sozi yalghan,

Heqiqet tarqitip ket bolsa imkan;

Bizge dunya bolmidi abade oy

Kelmigech teng bu olumche hechbir insan

Farabi eserlirining mutleq kop qismi Ereb tilida yezilghan (2) Bolsimu, lekin ilgiriki olima - muderrislerimiz Erebchini obdan chushen'gechke farabi idiyisini ders sheklide tonushturatti.

Farabi eserlirining bir qismining isim terjime tizimlik towendikiche:

Pilaton we aristotelning pelsepe asasliri

Ulugh ehlaq - pezilet

" Gi'ometriye we astronomiye " Heqqide izah

Aristotelning " pelsepidiki eniqsizliqlar " Namliq kitabigha izah

Pelsepidiki ihchamliq - logika

Pelsepediki chong logika

Qiyas heqqide

Logika chushkunluki

Qiyas shertliri heqqide

Pelsepe delilliri toghrisida

Pelsepe munazirliri heqqide

Mewjudiyetning muqeddimesi heqqide

Alem boshluqi toghrisida

Efrudning " jan " Namliq esirige izah

Ilim - penning cheki we tertipi toghrisida

Pilaton we aristotelning ikki pelsepisi heqqide

Medeniyet toghrisida

Ulugh tepekkurning menbesi toghrisida

Soz we yeziq toghrisida

Buyuk muzika desturi

Urushning cheki toghrisida

Urushqa seweb bolidighan soz nefli toghrisida

Insaniyetning peyda bolushi toghrisida

Edebiyat munazirisi heqqide binni rawendige reddiye

Tengrining birliki we etiqad toghrisida

Upuq, orbita we alemning miqdari heqqide

Tebi'iy wujudni ozgertkuchi mewjudiyetler heqqide

Beqrat we pilaton tepekkuridiki birdeklik

Behtning sewebliri toghrisida

Bolunidighan we bolunmeydighan shey'iler toghrisida

Jin - sheytanlar heqqide

Medeniy siyasetler toghrisida

Mewjudiyetning peyda bolush orni

Millet we medeniy - ma'arip toghrisida

Pelsepidiki eniqlima (20 Tomluq yirik eser)

Herbiy qomandanlar toghrisida

Turmush we urush toghrisida

Yuqiri alem tesirliri toghrisida

Astronomiye qanunliri heqqide

Ijtima'iy hayat toghrisida

Chush toghrisida

Yeziqchiliq sen'iti toghrisida

Haywanlarning eza tuzulushi toghrisida

she'ir we qapiye toghrisida

Medeniy jem'iyet toghrisida

Asman jisimlirining heriket qanuniyetliri

Ilim - pen ehlining horlinishi toghrisida

Asman (Mu'elleq) we hawaning rengliki toghrisida

Himiye sana'itining zorurluki we uni inkar qilghuchilargha reddiye

Aristotelning " metafizika " Namliq kitabidiki bezi eniqlimlar toghrisida

Aristotelning logikisigha hashiye

Muqerrerlikning shertliri toghrisida

Rohning mahiyiti toghrisida

shey'iler heqqide tebi'et mahiyitidin anglash mumkin bolghan mesililer toghrisida

Yuqiriqlar farabi eserliri tizimlikining azla bir qismi. Uning tetqiqatining kengliki we chongqurluqi kishini heyran qalduridu. U ijtimai'y, pelsepe qatarliq mesililer ustidila tetqiqat yurguzup qalmay, belki ka'inatning qanuniyetlirigiche tehliil yurguzgen. Bolupmu uning " millet we ma'arip " Serlewhilik esiri we muzikashunasliq hemde she'iriyet sen'iti heqqidiki eserliride telim - terbiyining insan iqtidarini yuqiri koturushtiki roli toghrisida qimmatlik tepekkurlar chaqnap turidu.

2. Ataqliq Alim We Tilshunas Mehmud Qeshqeri

Mehmud Qeshqeri Qarahanilar ma'aripi taza gullen'gen chaghda guzel Opal kentide (3) Miladining 1028 - yilliri etrapida meripetlik a'ilide tughulghan. Qeshqerning Opal kenti eyni zamanda keng baghu bostanliq, sap hawaliq jay idi.

Mehmut Qeshqerining anisi parasetlik we bilimlik ayal (4) bolup, Mehmut Qeshqerining osup yetilishige zor tesir korsetken. Mehmut Qeshqeri ozining meripetlik anisining terbiyiside sawadini chiqarghandin keyin, shu yerdiki bashlan'ghuch we ottura mektepni ela tugetti. Keyin Qeshqerdiki hanliq Medris (Medrisi Saji'e) ge kelip chong alim we meshhur pedagog Huseyin helep atliq oqutquchida oqudi. U bu yerde Pars, erb tili grammatikisini, logika we pelsepe ilimini, tarih, jughrapiye, astronomiyini, tibbiy ilimni hem edebiyat tarihini pishshiq ogendi (5). Keyin u, putun ottura Asiya dalilirini kezip yurup, nurgun yillar emeliy ilmiy tekshurush elip bard. U mushu ilmiy tekshurushliridin keyin " yirik qamus " Dep etirap qilin'ghan meshhur " Turkiy Tillar Diwani " Namlig olmes esirini yezip chiqti. Uning bu alemshumul abroy qazan'ghan katta emgiki uning 10 yilliq ilmiy tekshurush sayahiti we ikki yilliq (1072 - 1074) Pishshiqlap ishlesh emgikining shanliq mewisi boldi.

Turkiyilik Turklog we dangliq alim Bisim Atalay " Turkiy Tillar Diwani " Gha baha berip mundaq degenidi: " hazirghiche Turkiy tillarda buningdin ustun turidighan birermu eser korulup baqmighan. Bu eser yiganidur...".

" Turkiy Tillar Diwani " Dek nadir eserni yezish yolida, mehmut Qeshqerining Turk, Turkme, Oghuz, Chinggil, Basmil, Yaghma, Qirghiz qatarliq barliq Turkiy qebililirining minglighan kent, awul we meheliirini arilap, ularning tilini, orp - adetlirini, etnografiyisi (Kelip chiqishi menbesi) ni, tarihini, jughrapiyiwi jaylishishini, medeniyitini tepsiliy tekshurup chiqqanliqi - uning bu japaliq ijthadiy, uning mulki serdar yaki herbiy serkerde bolushqa hewes qilmay, ilim - meripetni gullendurush yoligha ozini pida qilghan ulugh meripetchi we helqperwer ulugh alim ikenlikini ispatlaydu. Aptor oz esirining muqeddimiside "... Ebediy yadikarliq we putmes - tugimes bir bayliq bolup qalsun dep... Bu kitabni yezip chiqtim..." Deydu. Heqiqetenmu bu ulugh kitab insaniyet medeniyitige qoshulghan putmes - tugimes bayliq. U shundaqla milyonlighan ewlamlarning iptihari.

Mehmut Qeshqeri tilshunasliqning tunji ustazi, jahan Turkulogiye penige asas salghuchi buyuk ustazdur. " Turkiy Tillar Diwani " Din ibaret bu katta qamus intayin keng saheni oz ichige alghan. Uningda astronomiye, jughrapiye, adem fizi'ologiyisi, turmush, yemek - ichmek, kiyim - keчек, qoral - sayman, haywanat, tash - meden, tagh - derya, qatnash sawatliri, maqal - temsiller, tarihiy riwayetler, kishilarning orp - adetliri qatarliqlarghiche keng melumat berilgen. Biz yene " diwan " Gha kirguzulgen eqliye sozler, she'ir - qoshaq, temsiller arqiliq bu buyuk alimning meripet idiyisini, dedaktik koz qarishinimu ochuq koruwalalaymiz. Bu heqte biz " diwan " Din birnechche nemune korsetsek kupaye:

_ Qut belgisi bilik.

(Beht - sa'adet belgisi bilimdur).

_ Ermuge bolut yuk bolur.

(Horun'gha bolutmu yuk bolur).

Meripetlik qoshaqlar we pendi - nesihetler:

_ Oghlum sanga nesihet:

Peziletni miras qil;

Bilimlikke yeqinlash,

Da'im uni ustaz qil.

_ Mendin nesihet oghlum pezilet yarat,

Elde ulugh alim bolup ilmingni tarat.

_ Kopligen pezilet igiliri we bilimi taghdek danalar alemdin ketti. Ularning bibaha soz - hekmetliri helimu dilimni yorutup turidu.

_ Bilimlik kishilerni hormette, sozige ashiq bol, ularning pezilitini ogen, emeliyitingdimu shundaq bol.

_ Ilim - hekmet izde; lekin meghrurlanma, nadanlar mahtinar, sinaqlarda mat bolar.

_ Meripet soyguchi hergiz mal - dunyagha herisliq qilmaydu.

" Turkiy Tillar Diwani " Da peziletlik bolush, emgek soyush, wapaliq bolush, jasaretlik bolush toghrisidiki telim - terbiye idiyilirimu qedimqi maqal - temsiller, qedimqi qoshaqlar arqiliq nurghun singdurulgen.

Mesilen:

_ Emgek ekinde qalmas (Emgek boshqa ketmeydu).

_ Arpisiz at qir ashalmas, yaremchisiz palwan sep yaralmas.

_ Kengeshlik ish ongshilar, kengeshsiz ish buzular.

_ Tugimende tughulghan chashqan hawaning gulduridin qorqmas.

_ Yaqisidikini yalaymen dep, qolidiki tawiqidin ayrilptu.

_ Kosen uzun bolsa qol koymes.

_ Uy bolidighan kala mozay cheghida bilinidu.

_ Hajetmen mehman aldingha kelse, sen uni kutkuzme, teyyar eshingni aldigha keltur.

_ Mehmanni izzetle, dangqingni elge yaysun.

_ Behil - peskesh, yarimas adem - mal - dunyaning saqchisi, u yemey - ichmey yighidu, ahir ozgige qalidu.

3. Uyghur Klassik Ma'aripining Ulugh Ustazi Yusup Has Hajip We

Uning Ma'arip Idiyisi

Uyghur ma'arip tarihida ulugh mutepekkur Yusup Has Hajip we uning meshhur esiri - " Qutadghubilik " Dastani intayin muhim orun tutidu. Yusup Has Hajip Qarahaniyar ma'aripning taza gullen'gen we ozi ordida has hajipliq (Orda wezirlik) wezipisige tehi qoyulmighan mezgiller (1609 - 1070 - Yillar) de meshhur " Qutadghubilik " Dastanini yazghan we uni Bughra Qarahan Ebu'eli Heseni Binni Sulayman'gha teqdim qilghan. Bu katta eserni yazghan chaghda Yusup Has Hajip heli yashinip qalghanidi. Dastan'gha qisturup ketken towendiki izahlardin bu nuqta melum bolup turidu:

"... Nurluq bahar peslidek checheklik idim, ghazanglarmu chushti, hemme qurudi. Qeyindek mustehkem, oqtek tuz idim, yadek egri bolup, mukchiyip qaldi...".

Qutadghubilik 82 bab, 6444 beyit, 13 ming 288 misradin qurulghan chong hejimlik dedaktik dastan. Bu katta eser pelsepe, tarihshunasliq, dolet - qanun, (Hoquqshunasliq), jem'iyetshunasliq, ma'arip, tibabet, jughrapiye, tebi'et, matematika, astronomiye, diplomatiye, til - edebiyat we herbiy ilim qatarliq uniwersal mezmunlarni oz ichige alidu. Eserning putun mezmunigha ilim - meripet medhiyisi singdurulgen. Bu nuqta eserning namidinla eniq melum bolup turidu. " Qutadghubilik " - Beht - sa'adetke erishturguchi bilim degen menini bilduridu.

" Qutadghubilik " Ning shohriti oz zamanisida her terepke dang ketken. Herqaysi el kishiliri uni ulughlap herhil namlarni bergen. Bezi sherq elliri uninggha " zinetul umira "

(Emirler zinniti) dep nam berse, Iranliqlar " shahname'i Turk " (Turkler shahnamisi) yaki beziler " pendiname'i Turk " (Turkler nesihetnamisi) dep nam bergan.

" Qutadghubilik " Ning putun mezmuni tot muhim shehsning obrazi arqiliq bayan qilinidu. Uning birinchisi kuntughdi (Padishah - adalet we qanun simwoli); ikkinchisi aytoldi (Wezir - beht - sa'adet simwoli), uchnchisi ogdurmish (Wezirning oghli - eqil - idrak simwoli); totinchisi odghurmish (Wezirning qerindishi - qana'etning simwoli) bolup, eserning putun mahiyiti mushu tot shehsning munazire kureshliri arqiliq echip berilidu. Bilim, adalet, pezilet we chidam - gheyret hisletliri insanlarning eng guzel ghayisi hesablinidu. Telim - terbiyining tup meqsiti adamlarni ashu ghaye bilen yetildurup beht - sa'adette erishturushni nishan qilidu.

Towende biz " Qutadghubilik " Ning ma'arip idiyisi toghrisida bir qanche misal korsitip otimiz:

_ Bilimni ulugh, eqil - idrakni buyuk bil, bu ikkisi insan mertiwisini yuqiri koturidu.

_ Bilimni nemishqa bilim degenlikning menisini bil. Chunki, bilim igisidin kesel yiraqlashidu; bilim - mesh'eldur, mesh'el yorusa kishi kechidimu yoldin azmaydu.

_ Ishinngni uqumushluq kishiler bilen ishle; zamanengni bilim bilen mustehkemle.

_ Bilim al, ozungge tordin orun hazirla, herqanche bilsengmu yene ogen, yene izden; qarighinki, bilimlik kishiler sora, sora, oz tileklirige yetishken.

_ Adem beribir olidu; bilim igilirining sozi olmeydu.

_ Ikki nerse bilen adem qerimaydu: biri bilim, biri peziletlik soz.

_ Ey oghul, mendin sanga altun, kumush qalsimu, sen uni mendin sanga qalghan meripetke teng korme.

_ Kishi bilen kishi otturisida perq kop, eng chong perq bilimde.

_ Alemdiki hemme yahshiliq bilimdin kelidu, bilim bilen kishiler asman'gha yol achalaydu.

_ Bilim ehli oz bilimi bilen kishilerge meripet chachmisa, uning bilimi nursiz qalidu.

_ Jahan tutquchi er parasetlik bolsa jahan mustehkem bolidu; bilimlik bolsa, memlikiti kuchluk bolidu. Mushu ikkisi birlashken kishi kamalet tapidu. Kamil kishi hemme nemetke ige bolidu.

Pezilet toghrisida:

_ Semimiyet insanni yukselduridu, insan inawitini yuqiri kotiridu.

_ Kishige adil bol, adil kishining her bir peyti behtlik bolalaydu.

_ Nepsaniyet uchun ozungni otqa atma, hawayi - hewestin bolghanma.

_ Achkoz kishilerge ish tapshurma, wapasiz kishilerge ash - tamaq berme.

_ Dunya bir terilghu etizdur. Emgek bilen dan terisang, hayan urughi alisen.

_ QOpal sozni tilingdin chiqarma, qOpal til yalqunjighan ot.

_ Haramgha arilashma, oktem bolma, och alma.

_ Haraq ichme, pitne - pasattin neri qach!

_ Mensep igisi bilimlik, dana, kozi toq, kongli koksi keng bolushi lazim.

_ Achkoz toymaydu, uning nepsige dunyaning ash - tamiqi yetishmeydu.

_ Yalghanchi wapasiz kelidu, wapasiz kishi helqqe beht kelturmeydu.

_ Mensepdarning mijezi tersa bolsa, ish teturge mangidu, hushalliqi qayghugha aylinidu.

" Qutadghubilik " Dastanida ehlaq - peziletning esheddiy dushminidin biri bolghan haraq - sharapning ziyini toghruluq towendikidek agahlanduridu:

... Uchinchi, haraqqa bolush muptila,

Bu er omri sheksiz keter boshqila.

Haraq ichse alim ilimsiz bolur,

Ilimsiz mest bolsa nemiler qilur?

Biz bu yerde iptiharliq bilen tilgha alimizki, " Qutadghubilik " Ichide bashtin - ayagh izchil singdurulgen " bilim - kuch; bilim - beht qorali; bilim - insan qedir - qimmitining uli..." Din ibaret hitablar menggu olmes heqiqettur. Mu'ellip oz esiride kishilerge baliliq mezigilidin bashlap eqliy terbiye, ehlaqiy terbiye, jismaniy terbiye, huner - maharet terbiyisi, guzellik terbiyisi qatarliq etrapliq telim - terbiye berishning zorurlukini tekrar tewsiye qilidu. Mana bular eserde bashtin - ahirghiche chaqnap turidighan parlaq idiyidur. Eserde yene doletni ilim - pen bilen bashqurush, dolet we jama'et ishlirigha qabil, bilimlik we iqtidarliq kishilerni qoyush, bilim ehlini soyush, ilmiy ijadiyetke keng medet berishni tekrar jekileydu, meripetshunasliqqa a'it bu ulughwar teshebbuslar hazirmu re'al qimmetke ige. " Qutadghubilik " Dastanida Mu'ellip yene ijtimai'iy tebiqiler, ijtimai'iy hayat, maliye - iqtisad, harji ishlar, herbiy ishlar, siyasiy hizmet, qehrimanliq jasariti, " mukapat we jaza " Hemde qanunshunasliq qatarliq keng mesililer ustidimu chongqur tehliil elip baridu. Eserning nezme yeshmisi اساسida yuqiriqi mezmunlarga alaqidar bir qisim misallarni korup baqayli:

Hawayi - heweske berilmeslik toghrisida:

Hewesni eqil birle basqin utup,

Bilim birle yanchighin nepsingni tutup.

Tuzulmes tilesek, hewes boynin kes,

Tuzulur egrilik ger olse hewes.

Ozumchilik - menmenchilikning aqiwiti we uninggha qarshi turush toghrisida:

Eghir yuk kishige ozemchil qiliq,

Ozemchil qiliqqa oq at, qarshi chiq.

Yeghi qilmighanni shu qiliq qilar,

Yeghidin bu yeghi nechuk perqliq?

Eqil - idrak, paraset we bilimning ulughluqi toghrisida:

Bilim bayliq ol, gadaylashmaydighan,

Qaraqchi we oghri alalmaydighan.

Eqildin bolekke hormet bolmighay,

Eqilsiz adem u, bir ochumla lay.

Eqil kimde bolsa bolur u esil,

Bilim kimde bolsa bolur han u, bil.

Eqil bir chiraghdur, kozi yoqqa koz,

Oluk ten'ge jan ol, gacha tilgha soz.

Kichik pe'illiqning ulughluqi we tekebburluqning yamanliqi toghrisida:

Kichik pe'il ulughluq - surer kop zaman,

Tekebburgha tegmes ulughluq haman.

Soyuk el ichre kichik dil kishi,

Soyulmes tekebbur, yirik dil kishi.

Mensepdarlarning peziletleri toghrisida

Kozi toq, hayaliq, nazukluq kerek,

Tumen hil bilim we zereklik kerek.

Dili bolsun hemme kishige kichik,

Tili bolsun yumshaq, shekerdek chuchik.

Eger bolsa begler zalim hem yaman,

Chiqar ishlar tuz yoldin haman.

Bilimni we bilim ehlini qedirlesh toghrisida:

Yoq bolsa jahanda hekim - ilimlik,

Terip, unmes erdi yerde yeguluk.

Ular ilmi bolsa jahanda chiragh,

Yol azmas kechide yorusa chiragh.

Qattiq soy ularni qedirle sozin,

Tola yaki azdur ogen ular bilginin.

Ular qoy padisi ichre serkidur,

U bashlap mangsa qoy tuz yolgha yurur.

Perzentlerge telim - terbiye berishte ata anining mejburiyetliri toghrisida:

Tughulsa sanga ay kebi qiz - oghul,

Anga terbiyichi sen ozungla bol.

Oghul - qiz huy - peyli bolsa yaman,

Yaman qilghan ata - ana ularni hamam.

Uyatliq we nomus peziletleri toghrisida

Kishining serhili uyatliq kishi,

Uyatliq kishidur kishiler beshi.

Uyatliq kishige putun ishni ber,

Uyatliq jahalet ishigin eter.

Uyatsiz - nomussiz kishilerning mahiyiti toghrisida:

Uyatsiz kishidur kishi rezli,

Durust soz sozlimes uyatsiz tili.

Bir goshsiz songektur uyatsiz yuzi,

Etilmes toshuktur uyatsiz kozi.

Til - sozning peziletliri toghrisida

Ozungni kozet bek, yahshi sozligil,

Soralghanda sozle, yene qisqa qil.

Kop angla bu sozni tola sozlime,

Bilim birle soz tuz, ishletkin eqil.

Koyer otqa ohshar kereksiz sozung.

Eghizdin chiqarma koyersen ozung.

Achkoz - hiyanetchiler toghrisida

Hiyanet qeyerge ger bassa ayagh,

Qachar paydiliq ish hemmisi yiraq.

Hiyanetchi nege qol sunsa eger,

Dengizmu susizlar, qurup keter yer.

shehsiyetchi, cheqimchi we pitne - pasatchilarning mahiyiti toghrisida:

Qetilma ikki hil erge, yiraq tur,

Qetilsang korersen chataq chiqirur.

Beridu cheqimchi, pitne - pasatchi,

Biri ikki yuzluk shehsiyetchi.

Adil qanun we qanunning adaletliki toghrisida

Adil qanun kokte - bir tuwruk irur,

U qanun buzulsa, asman yiqilur.

Yoq erse qanunluq begler mubada,

Yette qat asmanni buzatti huda.

Qilip adalet bilen her ishtin,

Ayrimay beg ya qul dep hechkishin.

Manga teng ikkisi qanun aldida,

Bolekche bolmasmen hokum waqtida.

Zalim beg surelmes beglik dewrini,

Koturmeydu helq uning zulmini.

El artar, qanun birle tuzulur jahan,

Zulum birle horap el, buzulur zaman.

4. Edib Emetning Ma'arip Idiyisi

Edib Emet Qarahaniylarning ahirqi dewride yashighan ataqliq oqutquchi, sha'ir we zamanisining meshhur mutepekkuri idi. Uning " etebetul heqayiq " (Heqiqetler bosughusi) namliq dedaktik esiri Uyghur ma'arip tarihida muhim orun tutidu.

" Etebetul heqayiq " - Jem'iy 14 bab, 484 misradin terkiib tapqan, bay pedagogikiliq mezmun'gha ige dastan, eserning ma'arip idiyisini towendiki qisqa misallar bilen korsitip otimiz:

Bilim - meripet toghrisida:

_ Bilimlik kishi qimmatlik dinar (Altun - tilla); bilimsiz nadan - qimmiti yoq yamaq, pahal.

_ Insanning zinniti - eqil.

_ Bir bilimlik ming nadan'gha teng.

_ Turluk - tumen ishlarda nadanning korguluki pushayman; uninggha pushaymandin ozge qismet yoq.

Pezilet toghrisida:

_ Edeb - ehlaqning beshi - til.

_ Kishini til bilen azablima, bilginki, tigh yarisi saqiyidu, til yarisi saqaymaydu.

_ Kishige her ish kelse tildin kelidu, yahshiliqmu, yamanliqmu tildin ayan bolidu.

Qarahanilar dewride yene Reshid Binni Qeshqeri (1083 - Yili wapat bolghan) we Imamdin Qeshqeri (11 - Esir) qatarliq meshhur tibbiy ustazlar alahide orun tutidu. Imamdin Qeshqeri yazghan " sherhi elqanun " Uyghur tibabetchilikining nopuzluq desturi idi.

1216 - Yilliri chinggizhanning besimidin gherbke qachqan Qitanlarning serkerdisi kuchluk nurghun leshkerliri bilen Qarahanilar zeminigha besip kirip wehshiylerche qirghinchiliq yurguzdi. Nurghun alimlar dargha esildi. Mektep, Medrsler koyduruwetildi. Kitab we qolyazmilarni yighip gulhan yaqti. Dangliq alim we meripetchi Ellame Ala'idin Muhemmet Hoteni 3000 oqughuchisi bilen bille hazirqi Yurthan kenti (6) De tirik komuwetilgenidi, Hotenni " shehidani Hoten " Dep atash ene shu qanliq tarihnin biwaste yadnamisi.

Izahatlar:

(1) " Helq geziti " 1983 - Yil 7 - ayning 25 - kunidiki sani 7 - bet.

(2) Eyni zamanda Ereb Islamiyet dunyasining ortaq tili hesablinatti.

(3) Opal Qeshqer shehiring gherbiy jenubigha 45 kilometr kelidighan yerge jaylashqan we pamir etikidin orun alghan, hawasi sap, tebi'iy menziris guzel bir jay.

(4) Alimning anisi bubi Rabiye oz zamanisida oqumushluq ayal idi. Mehmud Qeshqerining yetilishige chong tesir korsetken. Mehmud Qeshqerining atisi Huseyin Binni Muhemmet we bowisi Muhemmet Binni Yusupmu zamanisida ataqlik kishiler idi. Ana terep bowisi Seypidin tehimu bilimlik kishi idi.

(5) Mehmud Qeshqeri miladining 1118 - yili Opalda " Medrise'i mehmudiye " Namlig yuqiri derijilik mektep teshkil qilip, ozi sekkiz yil oqutquchiliq qilghan. U oqutquchiliq hizmitini taki wapat bolghuche dawamlashturghan. Mehmud Qeshqeri 1126 - yili 97 yeshida ana yurti Opalda wapat bolghan.

(6) Bu jayda hazirmu " ellame shehitliki " Degen mazar bar. U qedimqi sheher harabisi " yurthan " Bilen tutiship turidu.

6 - Bab

Chaghatay Dewride Uyghur Ma'aripi

Keyinrek Chinggizhan istelasi netijiside Chinggizhanning ikkinchi oghli Chaghatay (1179 - 1242 - Yillar) ozige teqsim qilin'ghan zemin'gha Uyghurlar rayonini qoshup idare qildi. Chaghatay olusi hokumranliq qilghan ashu dewrni tarihchilar uning nami bilen "Chaghatay dewri" dep atidi.

Chaghatayning paytehti Almiliq (Hazirqi Ili) bolup, meshhur Uyghur alimi we dangliq pedagog Sirajidin Ebu Yaqub Ibni Ebu Yusup Sekkaki (1160 - 1128 - Yillar)

Chaghatayning ilmiy meslihetchisi idi. Meshhur diplomat we siyasetchi Qutbidin bolsa Chaghatayning bash dohturi, talantliq ma'aripchi we yeza igilik injeneri Mes'utbeg Chaghatayning Uyghurlar rayonidiki bash walisi idi.

Uyghur alimi sekkaki we mes'utbegning ijihat korsitishi arqisida, Uyghurlarning klassik ma'aripi mushu dewrde yene qaytidin gullep, intayin zor tereqqiy qildi. Bu chaghda Almiliq, buhara we Qeshqer ottura Asiya boyiche ilim - pen merkezligige aylandi. Bolupmu mes'utbeg Uyghurlarning medeniy - ma'aripini rawajlandurush yolida intayin zor emgek singdurdi.

Mes'utbeg Nayaman - Kidanlar teripidin weyran qiliwetilgen Qeshqerdiki meshhur aliy bilim yurti "Medrise'i saji'e" ning harabisi ornida miladining 1260 - yili "Mes'udiye" namliq nopuzluq bilim yurti we uning yenida "Sa'adet" namliq dangliq kutuphana tesis qildi. shuning bilen Uyghur klassik ma'aripi qaytidin rawajlinip, Qeshqer putun ottura Asiya boyiche "Sani buhara" (Ikkinchi Buhara) degen shereplik namgha ige boldi.

Mes'utbeg 1254 - yilidin 1289 - yillarghiche ozining namida atalghan bu aliy bilim yurtigha shehsen ozi biwasite riyasetchilik qildi. Mes'utbegning yeqin dosti - meshhur alim Jamal qershi (1230 - Yili tughulghan, "Surrah" namliq yirik qamusning aptori) "Mes'udiye" bilim yurtining nopuzluq mudderrisi (Professori) idi. U, "Mes'udiye" bilim yurtini teriplep mundaq yazidu:

"... Bu mektepke hemme iqlimdin her yili minglap oqughuchi kelip turidu. Bu yerde yalghuz ilahiy telimatla emes. Belki muhimi Aristotel, Soqrat, Harezmi, Farabi, Ibni Sina pelsepiliri... ttqiq qilinidu, Erb, Pars we Ordu qatarliq chet el tilliri oqulidu" ("Sayahet Hatirisi" - jamal qershi, 1273 - 1274 - yillar).

"Mes'udiye" bilim yurtida unwan we muntizm imtihan tuzumi yolgha qoyulghan. Oqush putturguchilik eser yazghanlarga ellame (Akademik, doktor), ikkinchi orunda turidighanlar muderris (Professor), uchinchi derijiliklerge bolsa molla yaki helpet unwani beriletti.

"Mes'udiye" bilim yurtida oqush putturgenler ichide nurghun ziyaliylar Chaghatay ulusining memuriy bashliqi bolup ishlidi. Hetta hanbaliqta hokumran bolup turghan Chinggizhanning newrisi Qublay (1215 - 1294 - Yillar) ning bash ministiri (Bashbugh) likidiki bezi hadimlarmu ene shu mektepte oqughan.

Bu yerde shunimu alahide qeyt qilip otush zorurki, buyuk Uyghur alimi, meshhur pedagog we talantliq memuriyet bashqurghuchi Tata Tunga eyni zamanda Chinggizhanning hemme oghul - qizlirining oqutquchisi idi. Chaghatayning ozimu ene shu Uyghur oqutquchida oqup sawat chiqarghan. Tata Tunga deslepte nayman elining Tayanhan (Kunhan) ordisida bash ilmiy meslihetchi we oqutquchi bolghan. Keyin Chinggizhan imperiyisi qurulghan chaghda Chinggizhan bu Uyghur alimini oz huzurigha tekliq qilip, orda oqutquchisi qilghan. Tata Tunga ene shu chaghda kidan we Mongghul elipbesini we grammatika qa'idisini yeni tunji kidan we Mongghul yeziqini keship qilip bergenidi. Bu yeziq keyin Jurjan we Ching sulalisining orda yeziqining nemunisi bolup qaldi. Tata Tunga ijad qilghan kidan, Mongghul we Manju yeziqi qedimki Uyghurlarning Urhun elipbesi اساسida tuzulgen.

Tata Tunganing terbiyisi heli singgen Chaghatay ottura Asiya we Uyghurlar rayonini idare qilishqa bashlighandin keyin birqeder keng siyaset yurguzdi. Bolupmu Uyghur ziyaliylirining mesliheti bilen ish qilishni yolgha qoydi. Uning keng imperiyiside Uyghur tili birdinbir hokumet tili we alaquet tili boldi; memuriy ishlar ene shu til bilen yurguzuldi.

Meshhur ereb tarihchisi Ibni El Beshir (1388 - 1450 - Yillar) mundaq yazidu: " ... Bu yerde mensep belge namliri, buyruq - permanlar, yazma eserler Uyghur tili bilen bolidiken, peqet mushu tilni bilgen kishi ronaq tapalaydiken, hormetke ametke sazawer bolalaydiken" (Kiriport, "Uyghur tili tetqiqati" 56 - bet).

Keyinki tarihchilar we tilshunaslar bu tilni mushu chong rayonning suyurghal igisi Chaghatayning nami bilen baghlap "Chaghatay tili" dep atidi.

"Qutadghubilik" - qarahanilar "Haqaniye tili" اساسini tikligen bolsa, Hoja Ehmet Yesiwi teripdin 1145 - yili yezilghan "Diwan hekimet" we Qeshqerlik chong muderrs Nesirdin Ibni Burhanidin Rabghuzi teripidin 1310 - yili yezilghan "Ewliyalar qissesi" namliq roman "Chaghatay tili" اساسini tikligenidi. Chunki bu ikki eser shu zamanda oymu oy oqulidighan, tesiri putun ottura Asiya rayonigha keng taralghan edebiy kitablar idi. Bu eserlerning tesiri arqiliq Uyghur tilining orni kundin - kun'ge mustehkemlendi.

Chaghatay ma'aripining mirasliri taki keyinki esirlerge qeder oz rolini yoqatmay keldi. Netijide Uyghurlar uzaq tarihtin buyan ottura Asiyada eng uqumushluq helq bolup keliwatqan salahiyitini ochuq korsetti.

Professor Malof mundaq dep yazidu: "Mongghullar arisigha medeniyet tarqatqan, ulargha ustaz bolghan we ularning hakimiyet ordisida ish yurguzgenler Uyghurlar idi."

Bu ehwal yalghuz Chaghatayning suyurghal zeminidila emes, hetta Qublayhan tesis qilghan Yuen sulalisi hakimiyitidimu shundaq. Buning misali qilip, Qublayhanning weziri

Hesen Eyyar, chet eller bilan aloqat baghlash weziri saqi, kop til, jumladin Grek we Latin tilini bilidighan alim we hiristi'an diniy weziri Rebbani, jenubiy junggo weziri Omer, bash adowkat weziri Borul Eyyar, herbiy serkerde Chaghan Tomur bilan Kok Tomur, astronomiye alimi Jamalidin, ataqliq edib Yunus Heyyam, ataqliq dohtur Yehya, yeza igilik alimi tomur tuwruk, "Jurjin tarihi" namliq eserni yazghan tarihchi Saraban, "Sung sulalisi tarihi" ning aptori Yansari, meshhur kompozitor Muhemmet Cholpan, kop til bilidighan tilshunas Elsarilarni korsitip otush kupaye. Bolupmu ataqliq alim Tomur Tuwruk yazghan "Zira'et osumluklirini yetildurush prinsipliri" namliq ilmiy eser taki yeqinqi chaghlarghiche elimiz mektepliride oqulidighan muhim derslik kitab bolup keldi.

Chaghatay ordisinin bash dohturi Mijit we Qublayning bash dohturi Yehyaning Almiliq we hanbaliqta achqan sunuq kesellikini dawalash mektipi e mal dohturluq mektepliri nurghun shagirtlarni yetishturgen. Bu dohturlar sir derya wadisidin tartip taki huang'he wadisighiche at ustide yurup bimalal warachliq we tengqchiliq qilatti. Bu heqte elimizning meditsina kitabi - meshhur "Neyjing" namliq klassik qamusta yezilghan towendiki pakitlarni korsitip otushke bolidu:

"Gherbiy rayon - altun we qashteshi makani, u yerdiki helqning ozuqlinishi yahshi, gosh, may bilan ozuqlinidu, ta'amliri quwwetlik bolghachqa, keseller u yerdiki kishilerning tenini zeherliyelmeydu."

"Uyghurlar uzum, bede, anar, zighir, yangaq, purchaq, yumghaqsut, piyaz, samsaq, zarangza chechiki qatarliq osumluk we giyahlardin yahshi dorilarni yasaydu. Anarning posti medde qurtini yoqitidiken. Anar guli kishining rohini zoqlandurush hususiyitige ige iken. Zighirning tebi'iti motidil bolup, mijejni tengsheydiken, uzum pey bilan songekke quwwet beridiken."

Yene "Juginglu" namliq tibbiy eserde Qublayhanning bash dohturi Yehyaning echitqu dorisini keship qilib, sichuen olkisinde peyda bolghan qorqunchluq waba kesilini saqaytqanliqi bayan qilin'ghan. shu kitabning 22 - tomida yene mundaq teswiriya paketlar yezilghan:

Rin zijaw degen kishi eytidu: "Oyge qaytiwatsam qoshnamning oghli beshi qattiq aghrip, nale - peryad ichide yetip qaptu, bir Uyghur tewip kelip, yenediki ustira bilen balining pishanisini yerip, bir kichik qurt eliwetti. Heliqi qurt qattiq tashtek idi. Qurt bir'az heriket qilib turup, uzun otmey olup qaldi. Balimu derhal saqaydi."

Yene shyashusu degen kishi eytidu: "Pingchyang egmisi yenida bir kishining eti qorsiqi kopup yetip qalghaniken. Bir Uyghur dohtur keldi - de, atning putidin bir nemini kesiwetti, hayal bolmay at ornidin turup ketti..."

Yuen sulalisi tezkiriliride yene mundaq tarihiy paketlar neqil kelturulgen:

... Ichkirige kelip tijaret qilidighan birnechche ming sodigerler qatarida Uyghur tewiplirimu kop idi. Ular Beyjing qatarliq jaylarda nurghun dorihanilarni achqan we dawalash organlirininimu qurghan. Bu dorihanilarda seriya quyruqluq jerenning ezaliridin yasalghan qimmatlik dorilar bar idi. Bu dorilar ademni semritish, soghuq yelni heydesh hususiyitige ige idi. Yaz kunliri dorihanilarda qimizmu setilatti. Qimiz bolsa qeriliqni ketkuzup, adem organizmini, bolupmu opke bilen yurekni yashartish hususiyitige ige idi.

Yuqiridiki paketlar Chaghatay zamanisidiki Uyghur ma'aripining eyni zaman shara'itida ihtisasliq kishilerni qanchilik yetishturgenlikining bir teripi.

shuning bilen bille biz Chaghatay ma'aripining yadrosi bolghan Qeshqerdiki "Mes'udiye" bilim yurtining keyinki ewladlar uchun yetkuzgen miras mewilirini yenimu ichkirilep

oginip koridighan bolsaq, uning parlaq nemuniliri koz aldimizda tehimu janliq namayen bolidu.

Biz yuqirida qeyt qilip otkinimizdek turluk jaylardin minglighan taliplar "Mes'udiye" bilim yurtigha kelip bilim alatti. Bularning beziliri Keshmir we Lahurdin, beziliri Balasaghun we Qipchaq daliliridin, beziliri Hurasandin hem tarim boyliridiki turluk sheher - yezilardin we ili derya wadisidin kelip mektepte qonup oquytti. Oqush putturgenler ichide nurghun kishiler ataqliq sha'ir we alimlardin bolup tonulup, turluk jaylarda oqutquchiliq qilatti. Ularning ichide Hurasanda oqutquchi bolup ishligen we putun omrini ma'arip uchun beghishlap chong netije bilen abroy qazan'ghan Se'id Qeshqeri, Mawlana Ebeydulla Lutfi qatarliqlar bar. Se'id Qeshqeri Hurasanda omrining ahirighiche ishlep, kop alimlarni yetishturgen. Meshhur Pars sha'iri Abdurahman Jami (1414 - 1492) Mu Se'id Qeshqerining shagirtliridin biri idi.

Chaghatay ewladlirining ahirqi mezgilliride Uyghur ma'aripi uchun intayin chong tesir korsetken meripetperwer yazghuchi Mawlana Ebeydulla Lutfi (1366 - 1465 - Yillar) bilen Elishir Nawayi (1441 - 1501 - Yillar) ma'arip tarihimizda muhim orun tutidu.

Lutfi istidatliq yazghuchi bolupla qalmay, yene nopuzluq ma'aripchi idi. shunga kishiler uni "Pasahetlik edip" hem "Eziz, teweruk zat" dep qosh unwan bilen hormetleytti. Elishir Nawayi uni "Melikul kalam" (Soz padishahi) we "Teweruk ustaz" dep medhiyligen.

Lutfi ottura Asiyaning nurghun jaylirigha berip, chong mekteplerde leksiye sozligen; edebiyat nezariyisi, Pars, ereb til grammatikisidin ders otken. U 20 din artuq eser yazghan. Uning 2400 misradin artuq kelidighan "Gul we noruz" namliq dastani Uyghur edebiy tiligha asas tiklep bergen. Lutfining Pars tilida yazghan she'iriy eserliri iran tili sistemasidiki helqler ichidimu chong shohret qazan'ghan. Lutfi yene meshhur tomurleng

(Aqsaq tomur) heqqide yezilghan "Zepername" namliq eserni Parschidin Uyghurchigha terjime qilghan.

Ataqliq sha'ir Elishir Nawayi bolsa Uyghur ma'aripi we she'iriyitige chongqur tesir korsetken mutepekkur we klassik yazghuchi, Uyghur helqining klassik muzikisi - 12 muqamning mutleq kop sandiki muqam kuyli Elishir Nawayining she'ir tekstlirige selin'ghan.

Nawayining tallan'ghan she'irlar toplimi - "Nawayi" namliq derslik kitab Uyghur mektepliride resmij oqushluq bolup kelgenidi. Nawayining "Hemise nawayi" hem "Chahar diwan" qatarliq yirik dastan hem she'iriy eserliri, shuningdek yene bir qanche pelsepiwi eserliri bar. U bu eserliride ilim - meripetni, heqqaniyetni, adaletperwerlikni kuyligen, emgekni we emgekchi helqni medhiyiligenidi.

Elishir Nawayi ozining "Mehbubul qulup" namliq esiride oqutquchilarning ejir - mehnitini yuqiri bahalap mundaq yazidu:

"Oqutquchi yumran balilarni japaliq emgiki arqiliq ozige ram qilidu. Balilargha terbiye singdurushte ularning tili erigen qoghushun'gha ohshaydu. Ular bengbash balilarni tuzeshte, edeb ogitishte nurghun japa, ejir chekidu. shunga oqutquchilarning oqughuchilarda heqqi intayin kop. Eger oqughuchi keyin padishah, sheyhul'islam yaki qazi bolsun, u, oqutquchisigha qulluq qilghini hop. Chunki uningdin ustazi razi bolsa tengri razi bolidu..."

Heq yolida kim sanga bir herp oqutmish renj ile,

Eylimek bolmas uning heqqin ada yuzgench ile.

(Sanga bir herp ogetken ustazning heqqini yuz tilla beripmu ada qilalmaysen) (Elishir nawayi "Mehbubul qulup" 113 - bet)

Nawayi ilim - meripet toghrisida yene mundaq degenidi:

Ilimdin ari ulusning hudkamesi,

Orgunurge jid - jehid otken jahan ellamisi.

Nawayi helqperwerlik toghrisida mundaq yazidu:

Yuz japa qilsa manga bir qetle peryad eylerem,

Elge qilsa bir japa yuz qetle peryad eylerem.

Elishir Nawayining dedaktik mezmunidiki hekimetlik she'irliri intayin kop bolup, kishiler qelbiga chongqur tesir korsetken:

Toqluq hirsin konguldin yoq qil,

Ozung ach bolup, bir achni toq qil.

Libas her nechchikim zibadur.

Kiyginingdin keydurgining eladur.

Chiraghini heq yandurdi, koydi,

Uni kim pup dedi, saqili koydi.

Elishir Nawayining 16 hil lirik zjanirdin tarkib tapqan "Hazani'ul me'ani" (Meniler hezinisi) namliq she'iriy eserler toplimi 48 ming 803 misraliq 3130 parche she'irni oz ichige alghan tot chong diwan ("Chahar diwan") din ibaret ghayet chong hejimlik yirik eserdur. Yene besh chong dastandin tarkib tapqani "Hemise nawayi" namliq esiri arqiliq Elishir Nawayi mol hosulluq ijadiyet nemunisi bolup qalghanidi. Uning bu eserliri esirlerdin

buyan Uyghur edebiyat dersliki bolupla qalmay, belki ijtim'aiy ehlaq we telim - terbiye dersliki bolup keldi.

7 - Bab

Se'idiye Hanliqi Dewride Uyghur Ma'aripi

14 - Esirning bashlirida chaghatay uruqi ichide jiddiy parchilinish yuz berdi. Bir qismi Tughluq Tomurhan yetekchilikide (300 Ming kishi) Islam dinigha kirdi (1). Bularni iqrabanchuq yaki "Yan'ghanlar", Islam dinigha kirmigenlerni "Qalghanlar" dep atashti. "Qalmaq" sozi ene shu keyinki sozning ozgergen wariyanti.

Uyghur ma'aripining kuchluk tesir korsitishi arqisida chaghatay ewladining kop qismi Uyghurliship ketkenidi. Aridiki uzun'ghiche dawam qilghan weyranchiliqta harap bolghan ma'arip we sen'et Yeken merkez qilin'ghan Se'idiye hanliqi (1514 - 1678 - Yillar) dewride qayta gullendi. Chunki bu dewrde medeniy - ma'arip we sen'etning gullinishi uchun birqeder tinch muhit yaratildi. Se'idiye hanliqining tesis qilghuchisi Hoja Batur Sultan Se'id we uning ewladliri meripetperwer alim we ediblerdin idi. shunga bu dewrde yuqiri derijilik medrise, ottura we bashlan'ghuch derijilik mektepler, muzika mektepliri (Bezi menbelerge اساسlan'ghanda, bu chaghda qurulghan mektepler jem'iy 2263 ke yetken. 1522 - Yili qurulghan "Mirza Heyder" medrisi, 1630 - yili qurulghan meshhur "Saqiye" namliq medrise shu chaghdiki aliy bilim yurtliri hesablinatti) qurulup nurghun alimlar, oqutquchilar, muzikashunaslar, tarihshunaslar, edib - yazghuchilar, binakarliq mahirliri tez yetiship chiqti. Buningdin bashqa, bu dewrde "Sipahiye" (Herbiy mektep), "shipahiye" (Tibbiy mektep), "Hodudiye" (Chegra sawati) we "Ayine'i saparat" (Elchiler

eyniki) qatarliq kespiy mekteplermu tesis qilindi. Uyghur klassik muzikisining asasi mushu chaghda meydan'gha keldi. Bolupmu bu dewrdiki ma'aripning eng chong we meshhur wekili Sultan Abdureshidhan (1510 - 1570 - Yillar) shu chaghdiki Qeshqer we Yeken hanliq medrisliride yahshi telim alghan iqtidarliq alim we siyasetchi idi. Ataqliq tarihchi Molla Mosa sayrami uni "Alim, pazil sha'ir, ereb, parsche bilidighan tilshunas we mahir muzikashunas..." Dep teripligen. "Tarihiy reshidi" namliq eserde: "U alimlarning himayichisi, muzika ilmining musennifi. U, chartar, dutar, sata, qalun, tembur, rawab, ud, ghijeklerni yahshi chalatti. U mahir hettat we parsche, turkche she'ir yazalaydighan kamil sha'ir idi" dep teriplen'gen. shunga bu dewrde Amannisahan, Mirza Heyder Qeshqeri, Qedirhan Yekendi, Mawlana Hulqi, Mirza Mirek Chalish, Ayazi qatarliq nurghun talantliq meripetperwer kishiler yetilip chiqqanidi.

Se'idiye dewri ma'aripining yene bir alahidiliki hosnhetshunasliqning kop derijide tereqqiy qilghanliqi boldi. Derslik kitab, nadir eserlerni hosnhet bilen yezish telep qilinatti. Ular "Hettat" dep atilatti. Muhur, tamgha, qebre tashliri, medrise, gumbaz, munar tamliri kozni chaqnitip turidighan hosnhetler bilen beziletti we neqishlinetti. Gul chiqirip, ichige neqish shekli bilen qondurulghan hosnhetler imaretke sin kirguzup, korkemlikini ashuratti.

Eyni zamanda hettatliq sen'itini bilmigen kishiler toluq bilimlik hesablanmaytti. shuning uchun hosnhet ilmi hanliq medrislerning asasiy dersliri qatarida ogitiletti.

Se'idiye dewride yene "Noruz" pa'aliyetliri eng gullen'gen bolup, mushu en'eniwi pa'aliyetler arqiliq ijtimai'iy tenterbiye we ijtimai'iy telim - terbiye keng yurguzuletti. Noruz pa'aliyetliri renggareng turlarni oz ichige alatti: "Noruz cheyi", "Hepte salam", "Musha'ire kechiligi", "Noruz nahsha - qoshaqliri", "Noruz meshripi", "Noruzluq munbiri", "Chewandazlarning at beygisi", "Oghlaq tartishish", "Chelishish", "Elneghme munbiri", "Chaqpelek oynash" we bashqilar.

Se'idiye ma'aripi "Noruz bayrimi" din keyin, yengi oqush mewsumining dersini bashlaytti.

Ata - anilar balilirini yetlep mu'ellimlarning aldigha berip edeb - erdem bilen towendiki sozni beja kelturetti:

"Perzentimizning jeni tengrimizdin, ustihini ata - ana (Biz) din; behti - iqbali ustazidin..."

Ata - anilar mushu terizde ozining perzentilirini mektepke tapshuratti. Mu'ellim jawaben towendiki musha'ireni bayan qilip balini qobul qilip alatti:

"Meripet chirighi dilini achqay,

Meripet achquchi tilini achqay..."

Mushundaq resmiyet arqiliq oqughuchi qobul qilish Se'idiye mekteplirining ma'arip nizam - qa'idisi idi.

"Noruzluq munbiri" de melumatliq we'iz (Natiq) lar we nopuzluq jama'et erbabliri sozge chiqip pendi - nesihetler arqiliq telim - terbiye elip baratti. Bundaq usul mekteplerdimu pat - pat bolup turatti. Uning mezmunining muhim nuqtiliri towendikiche:

Ozide sehiyliq, ilim we sadaqet supetliri yetishken kishi mert bolalaydu.

Heqqaniyet uchun kelgen bala - qazani rahet bil.

Helq paydisi uchun ozungning ziyinigha razi bol.

Ziyade mubalighe we medhiyichilik sha'irni yalghanchiliqqa bashlaydu.

Medhiye - mubalighe orligenseri ozung shunche qulluq ornigha chushup horlinisen.

Ademning sinalghini, almining qizarghini yahshi.

Qazi hapa bolghan kuni ishiki aldigha barma.

Halimighan ishingni kishige tangma.

Achchiqingni ashkarilimasliqqa adet qil.

Nadan we jahil bilen munazirilishimen dep waqtingni israp qilma.

Munapiqqa yahshiliq qilish yahshiliqni zaye qilishtur.

Kishige dushman bolma, kishi dushman bolimen dese, qorqma.

Sewesiz tetur qarighan dostunggha ozre eytma, chunki uning qelbide sahta dostluq orun alghan.

Menisiz sohbetdashliqtin تنها hiyal yahshi.

Yerim dostunggha sir berme.

Bugunki mehnat etining rahiti.

Horunluq - behtsizlikning alamiti.

Kishi ozi uchun guwahchiliqtin otelmeydu, uning wezni - miqdarini helq olcheydu.

Eqing yetmes sozni qilma, kuchung yetmes ishqa esilma.

Ilim - huner ogenmigen kishi bicharilikke razi bolghanliqtur.

Telwige berilidighan yahshi jawab - sukut.

Oz perzentidin hormet telep qilghuchi kishi awwal ozimu ata - anisigha qandaq qilghanliqini koz aldigha keltursun.

Ata - anining qerzi perzentlirini mal - dunyalik qilip qoyush emes, bilim - hunerge mahir qilip qoyushta.

Izahatlar:

(1) Tughluq Tomurhan ozining pir ustazi Mawlana Ershidinning Kuchada tesis qilghan "Weliye" medrisige nurghun iqtisad ajritip bergen. Bu medrise oz zamanisida katta mektep bolup shohret tapqanidi.

8 - Bab

"Chiragsiz Jahalet Esiri" de Tunjuqturuwetilgen Ma'arip

Biraq, Se'idiye hanliqi dewride peyda bolghan mute'essip Ishan Hidayitulla Hoja (1626 - 1694) Qatarliqlar terkidunyaliqni, jahaletni terghib qilip, Se'idiye hanliqining tereqqyperwer siyasitige ashkara qarshi chiqti. Ahir 1677 - yili Keshmir arqiliq tibetke otup, dalay lamaning aldigha berip, erz - shikayet oqudi. Dalay lama Jungghar generali ghaldan'gha het yezip, Hidayitulla Hojigha yardem berish uchun 12 ming kishilik qoshunni Qeshqerge ewetishni tapshurdi. Tumen boyidiki jengde Se'idiye qoshunliri yengilip qaldi. Netijide Hidayitulla Hoja "Hezriti ap'aq" degen unwan bilen qorchaq wang boluwaldi we sopizmni kuchining beriche terghip qilip, Uyghur jem'iyitini "Chiragsiz jahalet esiri" ichide qaldurdi. shuning bilen Uyghur ma'aripi tunjuqturuwetildi. Pelsepe, astronomiye, tarih, matematika, jughrapiye penlirini oginishni u, "Perenglerning sehrisi", "Jeditliq" dep jar selip men'i qildi, "Paniliq nasaragha mensup, bizge qiyametlik" dep chuqan koturdi. Halbuki, del shu chaghda dunyaning yengi ma'aripi tez rawajlanmaqta

idi. "Nasara perengliri" (1) Bes - bes bilen aliy uniwersitetlarni qurushmaqta idi.

Hidayitulla Hojining sopi derwishliri bolsa, eksiche jendi - kulalirini kiyishiwelip, hemmila jayda terkidunyaliqni teshebbus qilishatti. Hotun - qizlar herem ichide tutulup, erkinliktin hemrum qilinatti. Bu hil rohiy kishenlerge qarshi helq ichidiki tereqqiyperwer kishiler turluk usullar bilen naraziliq bilduretti. Helq ichide jahil sopilar guruhini meshire qilidighan qoshaq - she'irlar peyda bolghanidi. Mesilen:

Qolungda dalwiying bolsa, "Qu" ning nemishi,

Dilingda imaning bolsa, "Hu" ning nemishi.

Sopi - ishanlarning jahalette qaldurush we nadanlashturush aqiwetliridin paydilan'ghan ching sulalisining emeldarliri keyinrek shotang mekteplirni tesis qilip, ozliri uchun peqet tilmach (Tungchi) larni teyyarlashni meqset qildi. shotang mekteplirige mejburiy elin'ghan milliy oqughuchilar eghir jismani azap cheketti, ularning izzet - hormiti, ghoruri deysende qilinatti, ularning milliy kiyim kiyishige yol qoyulmighanidi. Ulargha beshigha sekkiz qirliq teqi, teqi ustide qubbu shekillik qizil marjan pupuk bekitilgen hemde uchisigha seriq zey tutulghan we qara izme tugulgen quyazi kiyguzuletti, qara lembuqtin uchigha jula orup ulan'ghan bir uzun yalghan orume chach quyruqighiche tegip turatti. Mana bu shotang mektepliride oquydighan milliy oqughuchilarning Manjuche obrazi idi. shuning uchun bu dewri Uyghur ma'aripi tarihida zulmetlik dewr hesablinidu.

Demek, mushu zulmetlik we "Chiragsiz jahalet esiri" de Uyghur klassik ma'aripi tunjuqturulup, uning nurluq shamliri ochurup tashlan'ghini uchun Uyghur jem'iyitide misli korulmigen nadanliq we qulluq hokum surdi. Sopizm nadanlashturushning qorali bolsa, ching sulalisining hokumranliri qullashturushning amili boldi.

Izahatlar:

(1) "Nasara perengliri" - yawropa memliketlirini kozde tutidu.

9.Bab

Yengi Mektep Ma'aripining Bashlinish Tarihi

"Otmushni untush jinayet" (W. I. Lenin), yuqiridiki selishturma arqiliq bizge melum boliduki, taki 19 - esirning 80 - yilliridimu Tyanshanning shimoli we jenubida yenila eghir jahalet hokum surmekte idi, putun Teklimakan wadisida parlaq meripet shami bolup yan'ghan Qeshqerdek meripet merkezlrinde eyni zamandiki ulugh Uyghur alimi Mehmud Qeshqeri we Yusup Has Hajiptek mutepekkur zatlarni yetishturgen meshhur "Saji'e" bilim yurti we keyinrek nurghun alimliri bilen ottura Asiyada dangqi chiqqan "Mes'udiye" bilim yurtining ilim - ma'arip shamliri alliqachan ochup putun Tarim wadisi zulmet ichide qalghanidi. Del shu chaghda dunyaning ikkinchi bir cheti - Yawropa elliride bolsa, yengi tehnika we yengi ma'arip jush urup jahanni zilzilige kelturushke bashlighanidi. 1770 - Yilliri Jimis Wat teripidin keship qilin'ghan par mashinisi, 1804 - yili Foltun teripidin ihtira qilin'ghan okyan parahoti, 1805 - yili Setiwinis keship qilghan poyiz we tomur yol, Faradi asas salghan tok (Elektr) enirgiyisi, 1902 - yili aka - uka Reyt teripidin keship qilin'ghan ayropilan we bashqilar sherqtiki ghapillar dunyasini heyran qaldurdi. Eyni zamandiki yengi tehnika keshpiyatlirigha egiship turluk - tumen zawut - fabrikalar Yawropa quruqluqida qed koturushke bashlidi.

Gherbtiki mushu tereqqiyatning oyghitishi arqisida bezi Islam olimalirining we tereqqiyetperwer kishlarning kozi echilip, dunyagha nezer selishqa mejbur boldi. Ulardin biri oyghinish toghrisida hitab qilip mundaq yazghanidi:

Qop! I adash bir... Etrapinggha baq,

Baq... Ne korersen oylighin uzaq!

Yerde, hawada, suda kelurler,

Yawropaliqlardin al emdi sawaq!...

Ottura Asiyada yengi mektep ma'aripi mushundaq hitab we ehtiyaj astida bashlandi. Bu yengi mektep ma'aripi "Usuli jedit" dep ataldi. "Usuli jedit" ning sherqtiki eng yirik wekili we teshebbuskari Jamalidin Apghani (1838 - 1897) Bolup, u sherq musulmanliri birliship, jahan'girlikke qarshi turush we Islamiyetning ichki qismida islahat elip berishni teshebbus qilghanidi. Bu islahat yengi mektep ma'aripini ("Usuli jedit" ni) yolgha qoyushni oz ichige alatti. "Usuli jedit" ning Uyghurlar ichidiki muhim teshebbuskarliri we tesis qilghuchiliri Atush we Ilida Huseyin Musabay, Bahawidin Musabay, Abduqadir Damolla Qeshqeri, Tash Ahunum; Turpan Astanida Meqsut Muhiti, Kuchada Hamit Haji qatarliqlar idi.

Bularning beziliri yengidin bih urup chiqqan milliy sana'etning tipik wekili, shundaqla beziliri yengi ma'aripning اساسliq terghibatchisi bolup, jahaletke qarshi kokrek kerip meydan'gha chiqti. Beziliri hetta Petirburg, Finlandiyigiche, beziliri Germaniye we Parizjghiche, yene beziliri kichik Asiya we Ereb dunyasighiche arilap yurup dunyaning eyni zamandiki tereqqiyat menzirisini oz kozliri bilen kozetti. Ular weten'ge qaytip kelgendin keyin bir tereptin sana'etni tutsa, bir tereptin yengi ma'aripqa اساس selish yolida jiddiy kuresh qildi.

1907 - Yili huseyin, Bawudun aka - uka germaniyining "Dolaq" markiliq sana'et shirkiti bilen digiwarliship, ilida hurum zawuti qurdi. Tash ahun Yekende serengge zawuti we shatuwa toqumchiliq karhanisini qurdi. Turpan Astanida Musul Haji, Wajit Hajilarning pahta zawuti quruldi. Milliy burzju'aziyining ehtiyajigha maslishop, 1916 - yili Atush, Yeken we ilida sana'et we boghaltirliq kespiy tehnikomlirimu quruldi.

Mana bu yuqiriqu pakitlar Uyghur yengi mektipining dewr arqa korunushi we maddiy asasliri idi.

Uyghur yengi ma'aripining tunji qetim Atushta yiltiz tartishida bu nahiyidin chiqqan bir turkum meripetperwer zatlarning wetenperwerlik rohi turtke bolghanning sirtida, yene jughrapiyiw ozgiche muhit - shara'itningmu belgilik roli bar. Atush iqlimi qurghaq, hawasi sap jay, qurghaq iqlim Atush helqini chidamliq we gheyretlik qilip yetishturgen. shundaqla bu jayda eqin suning qisliqi, ekinzarliqning cheklimige uchrishi Atush helqighe shija'et, tirishchanliq we izdinish rohini singdurgen. Bundaq roh ularda tijaret qilish, sayahet qilish we yuqiri orlesh hususiyetlirini yetildurgen.

Biraq, Iksaqta tesis qilin'ghan tunji yengi ma'aripning اساسchilirining ozlirige has wetenperwerlik we meripetperwerlik pezilitinimu nezerge elish zorur.

Musabay (Musa Haji) ning atisi AbduRusul oz zamanisida Qeshqerdiki hanliq medriste ilim tehsil qilghan we ana mektipige izchil maddiy yardem qilip, jama'etchilikning hormitige sazawer bolghan. Oghli Musabaymu shu medrisni tugetken we 19 - esirning otturilirida zor miqdarda inayet korsitip hanliq medrisni bir qetim chong remont qildurghan. Hazirghiche saqlinip keliwatqan uning muhim bir wesiqiside: "Bayliqning bir qismini we oshre - zakatini mektep we medriske teserrup qilish zorur" lukini tekitligen. Uning idiyisige warisliq qilghan meripetperwer oghulliri - Husen Bay (1844 - 1926 - Yillar) we Bawudun bay (1851 - 1928 - Yillar) atisi Mosa Hajimning wesiyyiti boyiche

mektep ma'aripigha tohpe qoshushta tehimu zor pidakarliq korsetken. Eyni zamanda Tarim wadisini jahaletning qapqara perdisi qaplap turghan, shundaqla eng jahil we mute'essip kuchler hokum suruwatqan shara'itta hemde achkoz, nadan baylar helqning yilikini rehimsiz shorap, ozinila semritishni ewzel koridighan shara'itta bundaq pidakarliq korsitish asan emes, elwette. Biz tarihqqa lilla baha beridighanla bolsaq, eyni zamandiki huseyin bay we Bawudun bay aka - ukilarning qelbide wetenperwerlik, meripetperwerlik wijdan otining neqeder yalqunjighanliqini koruwalalaymiz.

Insaniyet tarihida - "Ma'arip mengguluk kategoriye". shu nuqtidin alghanda, ma'arip intayin uzun tarihqqa ige. Biraq u, "En'eniwi ma'arip" we "Yengiche ma'arip" tin ibaret chong ikki kategoriye bolunidu.

Yengi ma'arip ("Usuli jedit") ni tunji qetim jari qildurghan pedagog - meshhur Chehislowak oqutquchisi Yan. Amus. Kominskiy (1592 - 1670 - Yillar) boldi. U qurdash osmurlerni klas (Sinip) boyiche oqutush usulini yurguzup, chong muweppeqiyet qazan'ghan. U siniplar ayrimisi boyiche ders programmisi bar, ders setkisi bar, imtihan tuzumi bar, terbiye nishanisi bar bir yurush yengiche usulni qanat yaydurghanidi. Mushu telep boyiche qurdash osmurler etrap baghwaranliq, azade selin'ghan, keng derizilik, ichi keng we yoruq, ustel, partiliri tel siniplarda olturup her hil bilim - penlerdin sawaq alatti.

Chet ellerning yengi ma'aripidin tesirlen'gen Bawudun bay akisini yengi ma'aripni yolgha qoyush uchun hemkarlishishqa kondurdi. shundaq qilip ular shehsiy daramitidin iqtisad ajritip, Iksaqta yengiche mektep binasini qurup, Uyghur ma'arip tarihida tunji yengi mektepke asas saldi. Bu mektep 1885 - yili kuzde resmiy oqush bashlidi. Iksaqta yolgha qoyulghan bu tunji yengi mektep keyinrek "Huseyniye mektipi(1)" Degen nam bilen Uyghur ma'arip tarihi shehipisidin orun aldi.

Bu mektep deslep uch siniptin teshkil qilindi. Sinipliri keng derizilik, doska, parta qatarliq sinip jahaziliri mukemmel, siniplarning ichi - teshi aqartilghan. Oqutquchilar uchun ishhana, oqughuchilar uchun yataq, hammam (Tash muncha) bina qilin'ghan, mektep etrapini ormanlashturulghan. Uning ismigha layiq yangi mekteplik qiyapiti namayan bolup turatti. Keyinche yiraq yezilardin qobul qilinidighan oqughuchilar qonup oquydighan boldi. Qonup oquydighan balilar "Leyli", kelip - ketip oquydighanlar bolsa "Nahari" dep atilatti.

Deslepki mezgilde bu yangi mektep duch kelgen jiddiy qiyinchilik - mu'ellim mesilisi idi. Bu mesilini hel qilish uchun yangi mektepning اساسchiliri bolghan aka - uka Musabaylar chetke oqughuchi chiqirip terbiyleshni merdaniliq bilen qarar qildi. Mushu qarar boyiche tunji qetim qazan darilmu'elliminide ikki yil telim elip qaytip kelgen oqutquchi Kerimahun boldi. Keyin u bu mektepke mudir boldi we uning yetekchilikide "Besh kishilik mudiriyet hey'iti" quruldi. Uning terkiyige Bawudun bayning ozi hem Kerimahun, Hesamidin Hajim qatarliq motiwerler kirguzulgenidi. Buning sirtida toqquz kishidin terkiy tapqan "Ata - anilar hey'iti" mu qurulghanidi. Bu ikki hey'et ayda ikki qetim kengesh echip, mektepning oqutush hem iqtisadiy hirajiti qatarliq emeliy mesililirini hel qilatti.

Kerimahun mudir bolup turghan mezgillerde, resmiy ders beridighan oqutquchilar besh neper bolup, ular: Kerimahun (Mudir), Chong Ghojikam, Sultan Mehmud, Idris Haji, Ra'ile Buwi Mollacham qatarliqlar idi. Bu chaghda mektep boyiche 105 neper osmur bolup, uningdin 25 nepiri qiz oqughuchi idi. Oqulidighan derslerning turi: hesap, til, imla, oqush dersi (Edebiyat), Erebi, Pars tili, jughrapiye - tarih, ilmiy hal, ilmiy tejwid, tenterbiye qatarliq derslerdin ibaret idi. Heptilik ders jediwili boyiche bir künde tot sa'etlik ders otush tuzumi yolgha qoyuldi. Heptide bir qetim mektep mudiri putun oqughuchilargha ehlaq dersi leksiyisi berip turush muntizim tuzumge aylandi. shuningdek shu chaghdiki tuzum boyiche oqutquchilar uchun kundilik meshghulat waqti

alte sa'et, oqughuchilarga besh sa'et qilib belgilen'gen. Buningdin bashqa her kuni bir oqutquchi nowet bilen dijorni bolush, her bir sinipqa sinip mes'uli bolush tuzumimu yolgha qoyulghan. Dijorni mu'ellimler hatire tutup, her kunning ahirqi sa'itide mektepke doklat qilib yahshi - yaman ehwallar ustide uchur beretti.

Bu yengi mektepning deslepki basquchliridin bashlapla imtihan tuzumi yolgha qoyuldi, imtihan netijiliri tot derijige ayrilatti. Mesilen: eliyul'ela (1 - Derijilikler), ela (Ikkinchi derijilik ela bolghanlar), ewsat (Ottura derijilikler), edna (Otelmey qalghanlar).

Oqush putturush murasimliri putun kent ahaliliri qatnashqan halda qizghin we daghdughiliq halda otkuzuletti. Oqush putturidighan oqughuchilar mektep marshlirini jaranglitip korek qilatti. Oqush tugetken oqughuchilar tot derije mukapat bilen teghdirlinetti. Mesilen: 1 - derijiliklirige "Tehsinname", 2 - derijiliklirige "Apirinname", 3 - derijiliklirige "Teqdirname", 4 - derijiliklirige "shahadetname" tarqitilip beriletti.

Oqutquchilar jama'et ichide bek hormetke sazawer bolup, er oqutquchilar "Ependim", ayal oqutquchilar "Mollacham" dep atilatti. Oqutquchilarning teminatining yuqiri bolghanliqi ashu hormetni kucheytip baratti. Mesilen: 1 - derijiliklerge 400 charek, 2 - derijiliklirige 300 charek, 3 - derijiliklirige 200 charek ashliq ma'ash (Yilliq) beriletti. Bu ma'ash teminatining bir qismini aka - uka Musabaylarning iqtisadidin, qalghan qismi oshre - zakat kirimidin chiqirilatti.

Buning sirtida, kembeghel we yetim osmurler uchun "Hanendilik" (Oqush yardem puli) tuzumi yolgha qoyulghanidi. Ularni kiyim - keчек bilen teminligendin bashqa, tamaq rashoti uchun 1 - derijiliklirige 15 charek, 2 - derijiliklirige 12 charek, 3 - derijiliklirige sekkiz charek ashliq teminat beriletti. Mektepte oqughuchilarning toluq kelip hatirjem oqushigha kapaletlik qilish uchun jama'etning charwilirini tolap baqidighan mehsus "Padichi" orunlashturulghanidi.

1888 - Yili yangi mektepning tunji mudiri Kerimahun endi wapat bolup ketidu. Bu emdila beh urup mustehkemlinishke qedem tashlighan Uyghur yangi ma'aripi uchun bir yoqitish bolidu. Bu boshluqni tez toldurmighanda, yangi mektep boshukidila tunjuqup ketish hewipini jiddiy hes qilghan Bawudun bay chet elge yene oqutquchi chiqirishqa aldiridi. Bir - ikki yil puhta tallash we etrapliq teyyarliq qilish arqiliq 1902 - yili bir turkumdila sekkiz neper iqtidarliq yashni Turkiyige oqushqa ewetti. Ularning terkibide Tursun endi, Hesun endi, Mes'ut sebiri, Jirjis hajim (Bu ikkiylen ilidin tallan'ghan) we qadir endi qatarliqlar bar idi. Buning sirtida yene ottura Asiya we idil tereplergimu bir qisim yashlarni ewetish teyyarliqi koruldi.

Chet elge chiqirilghan yashlar oqush tugitip kelguche bolghan ariliqtiki boshluqni toldurush uchun, Bawudun bay 1 - turkumde Turkiyidin ababekri qatarliq ziyalilarni mu'ellimlikke tekliq qilip aldurdi. Ababekri endi Iksaqtiki yangi mektepni 1890 - yilidin 1896 - yilighiche bashqurdi.

Wetenperwer meripetchi huseyin haji, Bawudun bay aka - ukilar mushu chaghda yangi mektepning da'irisini kengeytish arqiliq sinip sani we oqughuchilarning sanini kopeytish pilanlirini konglullirige pukup qoyushqanidi. Bu ularning chet ellerge koplep oqughuchi chiqirishtiki muddi'asidinmu ochuq melum bolup turatti. 1895 - Yili Musabay haji wapat bolushning aldidimu oghullirigha: "Hezriti hebib ejem" mazirini yasap chiqishni we yenigha kengeytip azade mektep bina qilishni wesiyet qilidu. Mushu wesiyet boyiche "Hezriti hebib ejem" maziri bilen uning yenigha kengeytip selinidighan "Huseyniye mektipi" ning chong qurulusi 1896 - yili resmiy bashlandi.

1898 - Yili ikki yilgha yeter - yetmey gumbez munari asman'gha boy tartqan korkem mazar bilen azade selin'ghan yangi mektep binasi Iksaqtta qed koturdi.

Zamanisida ataliq binakarlik mahiri dep tonulgan Qeshqerlik Meshuq Haji layihlep yasap chiqqan bu katta we korkem binaning gumbizi hazirmu qed koturup turmaqta. Bolupmu yandash selin'ghan kishilerning zoqini qozghaydighan karidorluq sekkiz sinipliq oqutush binasini oz ichige alghan keng mektep qurulusi barliq meripetperwer kishilerning iptiharini qozghaydu.

Bu mektepte siniptin bashqa yene 12 eghizliq oqughuchilar yatiqi (Hujra), hujrilarning shimalida qoyuq bostanliq, neqishlen'gen peshaywanliq meschit, bina otturisida rishatkiliq zal, ikki eghizliq ashhana, oqughuchilar uchun mehsus mulazimet dukan oyi, sherqiy shimal teripide besh mo da'iride mewilik chong yagh, baghning sherqide yene shu chongluqta tenterbiye meydani, besh - alte mo kenglikte tereklik, peshtaq, tash parliq muncha (Hammam), mektepning ichige sozulghan 200 metr uzunluqtiki yolning ikki teripide eriq, eriq boylap osturulgen tot qatar terek bostan, iskilat, motiwelli ambiri, mektepning del ottura qismida tiyatir zali, gherbiy jenupta etrapi tal, alma, ujme bilen qaplan'ghan chong kol, bir chette kahish pishiridighan chong humdan, humdan ambiri, ikki jayda terethana... Qatarliqlar pilanliq jaylashturulghan.

Sekkiz sinipliq chong mektep putup bolghandin keyin yenila mu'ellim mesilisi asasiy ziddiyet bolup kuntertipke qoyuldi. Chet ellerge oqush uchun ewetilgenler tehi yetip kelemeytti. shuning uchun Bawudun, Musabay Turkiyidin Ehmet Kamal qatarliq yette neper oqutquchini tekliq qilip aldurup keldi. Ehmet Kamal Atushqa yetip kelip uzun otmey, mu'ellim mesilisini hel qilishni asasiy wezipe qilip, 1907 - yili "Hebib zade darilmu'ellimin" mektipini qurup chiqti. Mektep mudirligini Ehmet Kamal ozi ustige aldi. Uning bu mudirlig wezipisi "Hebib zade darilmu'ellimin ittihat mudiri" degen unwan bilen atilatti.

Mektepke ustun Atushtiki yette kenttin, Qeshqer we Hotendin bolup deslepki qedemde 40 oqughuchi qobul qilindi. Helim ependi, Sopi ependi, Turdi ependi, Abliz ependi, Haji

ependi, shemsidin ependi, Abdurehim shewket ependi, Mahira helpet qatarliqlar "Hebib zadi darilmu'ellimin mektipi" ning ataqliq oqughuchiliri idi.

Oqulidighan derslarning turi: shipahiye, imla, hosnhet, edebiyat, hendise (Algebra), para'iz, tarix, jughrapiye, ilmiy hal, tenterbiye, ghezel... Qatarliqlardin ibaret idi.

Mektepte bir yurush meshghuliyet tuzumimu ornitilghanidi. Derstin sirtqi tenterbiye pa'aliyetlirimu janlinip ketkenidi.

Oqughuchilarning depter - qelemniri, kiyim - kechekliri we tamiqi heqsiz beriletti. Mektep shitatida oqutquchilardin bashqa yene ikki ashpez, ikki jarupkesh (Qara hizmetchi) bar idi. Oqughuchilar her heptide ikki qetim munchida yuyundurulatti.

"Hebib zade darilmu'ellimin mektipi" ning tunji qarari 1909 - yili daghdughiliq oqush putturush murasimi otkuzdi we 40 neper oqughuchi jaylarga oqutquchi qilip mangghuzuldi. Guchunggha shawdun Qari, Qutupigha Sawut ependi, Kuchagha Rozi ependi, Hoten'ge Mahira helpet, Toqquzaqqa Abdulla Rozi, Qaghiliqqa Abliz ependi, Qeshqerge Abdurehim shewket ependi ewetildi. Atushning ozide qalghanlardin Peysaqqa Kenji ependi, Uchagha Turdi ependi we Memmet Mamtajilar; Qayraqqa Helim ependi bilen Sopi ependi, Taqutqa Imin ependi, Iksakqa Haji ependi bilen Eziz ependi teqsizm qilindi. Ular yengi ma'arip uruqlirini putun Tarim we Jungghar wadisighiche chechip, Uyghur yengi ma'aripining keyinki rawaji uchun ochmes tohpilerni qoshti.

Demek, miladining 1910 - yillirining aldi - keynide yalghuz lksaqtila sekkiz sinipliq bir chong bashlan'ghuch mektep, bir darilmu'ellimin (Ottura tehnikom) meripet mesh'ili bolup chachqanidi.

1910 - Yilidin bashlap "Huseyniye mektipi" ge Turkiyidin oqushni tugitip weten'ge qaytip kelgen Tursun ependi (1886 - 1937 - Yillar) mudir bolup belgilendi. Tursun ependi bu

mektepte takii 1933 - yilghiche jem'iy 23 yil mektep mudiri bolup ishlidi. Keyin ma'arip hizmitining ehtiyaji bilen Qeshqerge yotkilip, 1934 - yilidin 1937 - yili turmige elin'ghuche Qeshqer darilmu'elliminde oqutquchi bolup ishlidi. Keyin turmide qurban boldi.

Tursun endi hatem oghli 1886 - yili Atush nahiyisining Iksaq kentide bir dehqan a'iliside tughulghan, u bir mezigil diniy mektepte oqudi. 1894 - Yili yangi mektep ("Huseyniye mektipi") ge kirip oqudi. 1902 - Yili Bawudun bay teripidin Tursun endi, Kamil endi, Hesun endi qatarliq sekkiz neper yash bilim ashurush uchun Turkiyige ewetildi. Tursun endi 1902 - yildin 1905 - yilighiche awwal Istambuldiki qisqa muddetlik darilmu'elliminde, keyin 1905 - yilidin 1910 - yilighiche "Sultanem" namliq yuqiri derijilik darilmu'elliminde oqup, bu mektepni eliyul'ela (Hemme penlerni ela) derijide tugetti. U bu mekteplerde In'glizche, Fransuzche tillarnimu pishshiq ogendi. shu yili weten'ge qaytip kelip uzun yillarghiche Uyghur ma'aripi uchun qan - ter aqquzup ishlidi. Nechche minglighan yash ewlamlarning qelbini meripet chirighi bilen yorutti. Mektep bashqurush hizmitide bir yurush pedagogikiliq prinsiplarni, mektep nizamnamisi, oqutush programmisini tuzup chiqip, uni emeliy ijra qildi. Mushu arqiliq "Huseyniye mektipi" ning jem'iyettiki orni yuqiri koturuldi. Helqning mu'ellimlerge bolghan hormitimu ashti.

Tursun endining yene bir muhim tohpisi bu mektepte yangi zaman tenterbiye pa'aliyitini pa'al rawajlandurghanliqi boldi. Uning rehberlikide bu mektepte putbol, balqan, tampus, bilu, yenik atlitka, kaltek, tash ketti - tash keldi, esir elish, yaghliq tashlash, ilengguch, chighriq, taghqa chiqish, neyze tashlash, choyun tehse etish, qarigha elish, dala yurushi qatarliq hilmu hil tenheriketler rawajlanduruldi. Tursun endi Uyghur yangi ma'arip tarihida wetenperwerlik bilen tenterbiyini birleshturushning eng tunji bayraqdari bolushqa munasip, mesilen: "Huseyniye mektipi" de teshkillen'gen

putbol komandiliri musabiqe meydanigha kirish cheghida Tursun ependi ogetken
towendiki nahshini yangritatti:

Janimsen, shanimsen,

Tumen yillar sen yasha;

Ey mubarek wetinim,

Ming yasha, ming - ming yasha.

Musabiqe ahirliship meydandin chiqidighan chaghda bolsa, towendiki nahshini
jaranglitip eytatti:

Arqadashlar toplanayli, jehlin oyin buzghili,

El kozidin yapqan qarangghu perdilerni yirtqili;

Inqirazdin helqimizni qutquzar bilim irur,

Bizlermu bugun hem del bilim ozi qutquzur.

Mushundaq wetenperwerlik terbiyining rohi bilen qorallan'ghan yengi mektep komandisi
1927 - yil mayda Qeshqer Semen rayonida otkuzulgen helq'ara putbol musabiqiside
En'gliye we shwetsiye ellirining Siparetha komandilirini ayrim - ayrim halda mutleq
ustunluk bilen meghlup qilib, chet elliklerni tang qaldurdi. Mute'essiplerge yengi
ma'aripning kuch - qudritini korsetti. Putun Tarim wadisi tentenige chomdi.

Tursun ependining wastisi bilen Atushta omumlashqan putbol tenterbiye herikitining
ammiwi asasi del "Noruz bayrimi" ning tarihiy en'enisi desek mubalighe bolmaydu.

Demek, aq tere tumaq (Ichige kona pahta tiqip dugilek qilin'ghan top) tepip cheniqqan
Atush tenheriketchilirining Qeshqer Semen rayonida otkuzulgen bir meydan putbol

musabiqiside ghelibe qilghanliqi bu tenterbiye herikitining Uyghur helqide uzaq en'enige ige bolup, yengi ma'aripning janlinishi bilen yuqiri pellige yetkenlikini korsitidu.

1927 - Yil may eyidiki bu putbol musabiqisi Semendiki Abdushukur hajining bedilikide otkuzuldi. Resmij musabiqighe chushushtin burun, en'gilyining Qeshqerde turushluq konsuli korengligen halda Tursun ependige shert qoyup:

- Eger siler utsanglar, kumush iger - jAbduluq arghimaq tartuq qilimiz, biz utuwalsaq qandaq qilisiler?...

- Biz ikki qatlap berimiz, - dep jawab qayturdi.

Putbol meydanini qilin'ghan bedilikning igisi Abdushukur hajim namliq moysipit zat yugurup kelgen peti Tursun ependining ikki qolini mehkem tutup turup, hayajanlan'ghan halda:

- Ezimet ballirim, gheyret qilip utunglar, yerning ijarisini almaymen, bir bordaq qoyum bar, soyup silerni mehman qilimen, - dep Atush komandisigha medet berdi. Komanda ezaliri tolup tashqan jasaret bilen musabiqighe chushti. Ikki - uch sa'et sozulghan jiddiy elishishlardan keyin Atush komandisi En'glizlerni birge qarshi ikki netije bilen, shiwetlerni nolge qarshi yette netije bilen yengip chiqti. Putun meydan qiqas we gulduras alqish sadalirigha chomdi. Mana bu Iksaq yengi ma'aripning tenterbiye jehettiki chong ghelibisi idi.

Lekin, bu yengi ma'aripchilik herikitige bir qisim mute'essip kuchler jan - jehli bilen qarshi idi. shunga ular yengi ma'aripni hokumetke chaqatti. Hetta Bawudun Musabaygha "Qozghilang qilmaqchi" degen bohtanni chaplap, hokumetke melum qildi. Ular mundaq bir ishni bahane qilghanidi:

... Bir kuni "Hebib zade darilmu'ellimin" mudiri Ehmet Kamal oz oqughuchilirini seyle qildurghach chomuldurup kelish uchun tumen deryasi boyigha elip baridu. Oqughuchilar derya wadisida qollirigha kaltek tutqan halda marsh towlap, meshke dessep cheniqish yurguzidu. Bu meshghulatni korgen birnechche paylaqchilar udul shapashlap berip doteyge chaqidu. Chang dotey ehwalni Urumchige melum qilidu. Keyin Bawudun Musabayni dotey mehkimisige chaqiritip kelip soraq qilidu:

- Sen nemishqa mektep achting? Mektepte neme qilip yurisen?

Bawudun Musabay uninggha jawaben:

- Qur'anda "Iqre" degen sure bar, menisi "Oqunglar" degen bolidu. Oqughan, qazini aqartqan gunah bolmaydu. Uning janabingizgha hechqandaq dehlisi yoq, - deydu.

Chang dotey bu heqqaniy jawabtin bir'az temtirep:

- Undaqta sen dolet tilini oqutamsen? - Dep soraydu.

- Bilim oginish biz uchun perz we qerz. Rosulilla "Bilim chinde bolsimu ogininglar" degen, - dep jawab beridu, - Bawudun Musabay.

- Undaq bolsa, - deydu dotey, - men sanga ikki soz qilimen: birinchi, men sanga dolet tili

(2) Oqutidighan bir mu'ellim berimen;

Ikkinchi, sen Turkiyidin kelgen ependilerni heydiwetisen...

Bawudun Musabay dolet sistemasida ikki shotang (Mektep) echishqa we Ehmet Kamal qatarliq Turkiyilik mu'ellimlerni ketkuzuwetishke maqul bolidu. shotang mektepning biri Qeshqer Yawagh dumbahanida "Di yi shotang"(3), Iksaqta "Di er shotang" (4) Degen wiwiska esip resmiy oqush bashlaydu. Chang dotey oz oghlini Iksaqqa mu'ellim qilip

ewetidu. shuningdin bashlap Yawagh we Iksaqta chang lawshi, ching lawshi, ma lawshi, shu lawshi we tohtilar dolet tili oqutilidighan bir siniqliq shotanggha oqutquchi bolidu.

Lekin, Iksaqta yandurulghan meripet shamini jahalet kuchliri ochuruwetelmidi.

"Huseyniye mektipi" din keyin astin Atushtin meripetperwer tash ahunum ezizi 1894 - yili Waqwaq kentide bir siniqliq yengi mektep tesis qilip, uninggha molla Memet helpitim bilen bir Tatar mu'ellimni oqutquchiliqqa teklipti. Bu mektepning nami "Tash ahunum mektipi" dep ataldi. Bu mektepkimu herqaysi yurtlardin oqughuchi qobul qilindi.

1910 - Yili astin Atush Tijenlik tereqqiyperwer zat qurban hajim aq meydan'gha bir siniqliq yengi mektep saldurup, Ehmet Kamalni bu mektepke oqutquchiliqqa teklipti. Ehmet Kamal bu mektepke herqaysi yurtlardin tallap 40 neper oqughuchi qobul qildi. Lekin "Aq meydan mektipi" bir yilche dawam qilip, qara kuchler teripidin tarqitiwetilgen bolsimu, mektepning meniwi tesiri amma ichide chongqur we uzun'ghiche saqlandi. Ehmet Kamal keyin Qeshqer "Janan kocha mektipi" we opal, tashmiliq mektepliridimu oqutquchiliq qildi.

1920 - Yili astin Atush Tijenlik Ehmet hajim Urumchi shihabada uch siniqliq yengi mektep tesis qildi. Bu zat 1925 - yili Atushqa qaytip kelip Tijende bir yengi mektep achi. Bu mektep "Ehmediye" dep ataldi. 1930 - Yili jing shurin amballirining korsetmisi bilen "Ehmediye" yenida bir siniqliq "Henyu shotang" (Henzuche mektep) tesis qilinip, Wiy famililik adem mu'ellim boldi, uni kishiler Wiy lawshi dep ataytti.

Biraq Iksaqning meripet rohi Atush da'irisidin alliqachan otup ketkenidi. 1930 - Yillarning beshida Qeshqerdiki AbduKerimhan Mehsumning tekliptige bina'en Iksaqtin Pehridin helpitim 50 neper yashni bashlap Qeshqer sheher ichige kirip meripetke dalalet we terghibat dolqunini qozghidi. Bu yerde 1931 - yili qurulghan tunji yengi mektep "No beshi" mektepigimu Iksaqtin oqutquchi yetkuzup berildi. Qeshqer shehiride qurulghan

tunji darilmu'elliminning oqutquchiliri ichide Iksaqtin barghan Tursun ependi, Memtili Ininuf, Tel'et ependi, shawudun Hoshur qatarliqlar tayanchiliq rol oynidi. Buningdin bashqa, Iksaq ma'aripi shu yillarda Qeshqerge yene 26 neper oqutquchi ewetti: Pehridin Tohti, Pehridin Kerim, Abliz shaqasim, Abliz Baqi, Abdughupur, Mehemmet Hesén, Abdughupur Memtilaji, Heytahun helpitim, Ebeydulla qatarliqlar Qoghan, Yengi osteng, Tashmiliq, Qonaq Baziri, Beshkerem we Opal qatarliq jaylarda qurulghan yengi mekteplerde oqutquchiliq qildi.

Yengi ma'aripchiliqning tengri teghining shimalidiki asasiy bazisi ili wadisi boldi. Hemmige melum bolghinidek, ili wadisi yeri munbet, hol - yeghini kop, su menbesi mol, ashliq we charwigha bay bir jay. Bu yerde sana'et we ma'aripining tereqqiyati uchun hemme imkaniyetler teyyar idi. Musabaylarning maddiy bayliqi keyinki chaghlarda ene shu imkaniyet zeminigha qurulghan. Eyni zaman olchimi boyiche alghandimu ular Yawropadiki bezi eller bilen digwarliship setiwalghan tunji zamaniwi zawuti - "Huseyin haji hurum zawuti" ene shu ili wadisida qurashturuldi. shundaqla ular yiraqni kozligen ma'arip pilanigha asasen, chet ellerge chiqarghan oqughuchilar qatarigha Mes'ut sebiri, Jirjis haji qatarliq yashlarni ili wadisidin tallighanidi. Bu oqughuchilar 20 - esirning bashlirida chet ellerdiki oqushni tugitip ilgiri - keyin bolup weten'ge qaytip keldi. Ular ilida tunji yengi ma'aripning tayanch oqutquchiliri boldi.

1889 - Yili ilidimu tunji yengi mektep - "Huseyniye mektipi" tesis qilindi. Ilida qurulghan bu mektepning turtkisinde ili wadisida yene 1905 - yili "Huner - kesip mektipi", 1911 - yili "Beshiriye mektipi", "Turaniye mektipi" we "Sayramiye mektipi", 1916 - yili "Mektipi nur" we "Ela bay qora mektipi", 1924 - yili "Dernek mektipi", 1925 - yili "Keshpiye mektipi", 1928 - yili "Murad mektipi", 1932 - yili "Ta'aliye mektipi" qatarliq mektepler arqa - arqidin tesis qilindi. Bu meripet baghchiliri ili rayonining keyinki ma'arip tereqqiyati uchun ochmes iz qaldurdi.

Iksaqta bashlan'ghan yengi meripet uruqliri bashqa jaylardimu yiltiz tartip checheklidi. 1905 - Yili Yekende "M etli'il'erpan mektipi" quruldi. "Hebib zade darilimu'ellimin mektipi" ni tugitip 1910 - yili Kuchagha ewetilgen rozi endi meripetperwer zat hamit haji bilen birlikte Kuchada "Nizam hamidiye" mektipini, Guchunggha ewetilgen shawdun qari "Gulshen" mektipini tesis qilghanidi.

Biraq, yengi ma'aripchilik herikiti yengi shey'i bolghanliqtin, uninggha qarshi mestebit hakimiyet bilen yerlik mute'essip kuchler birlisip "Muqeddes ittipaq" tuzup, meripet baghchilirini kokletmeslikke urunatti. Hetta tehdit selish we popoza qilishtek rezil tedbiririni ishqa salatti. Ular helqni nadanliqta tutup idare qilish heylisidin asanliqche waz kechmeytti. shunga ular yengi mekteplerni taqiwetish, oqutquchilarni qoghliwetish hetta qamap olturush qatarliq wehshiyliklerni bir minutmu tohtatmighanidi. Bu heqtiki qanliq pakitlar intayin kop.

Ene shu tupeylidin yengi ma'aripning اساسchiliri jama'et pikri toplash, helqni oyghitish yolida teshwiq - terghibat yurguzush qatarliq ishlarnimu qoldin bermidi. Aka - uka Musabaylar 19 - esirning bashlirida "Metbe'i hurshid, metbe'i nur" namliq tash metbe'eni sirttin kirguzup, sha'ir Tejelli (5) We sha'ir Qutluq shewqilerning ishlitishige yarem berdi. Tursun ependining "Usul tedrisi" namliq pedagogikilik risalisinimu ashu metbe'e arqiliq besishni hawale qilghanidi. Qutluq shewqi muherrirlikidiki "Ang geziti" Bawudun Musabayning iqtisadiy ghemhorluqi arqisida 1910 - yili Qeshqerde dunyagha kelip, meripet dushmanliri bilen tighmu tigh elishidighan kuresh munbirige aylandi. Qutluq shewqi mezkur gezitte mundaq hitap qilghanidi:

Bir qilich berse "Huda", kes! Dep uninggha buyrusam,

Ger harapken el - weten, kallamni uzsun u qilich.

Kormisun shewqi kozi qulluqta el teqdirini....

"Ang geziti" ang terghibatini ene shundaq yalqunluq hitablar bilen bashlighanidi.

Eyni zamanda Atush we Qeshqer, jumlidin Tarim wadisida bashlan'ghan yangi ma'aripchiliq herikitide meshhur alim Abduqadir Binni Abduwaris Qeshqeri (1862 - 1924 - Yillar) jahaletke qarshi jengchi supitide meydan'gha chiqti.

Abduqadir damolla Atush nahiyisining Meshhet kenitide bir oqumushluq a'ilide dunyagha kelgen. U oz yurtida we Qeshqer hanliq medriside heli yuqiri bilim alidu. Lekin u buning bilen qana'etlenmey buhara qatarliq chong sheherlerge berip uzun yil oginidu. Keyin kichik Asiya we ottura sherq ellirige berip u yerlerni kozitidu we ilmiy tetqiqat bilen shughullinidu. Weten'ge qaytip kelgendin keyin musahaji we uning oghulliri bashlighan yangi meripet dolqunini aktip qollap, meniwi jehettin yardem beridu. U, jahan'girlikke, istibdat tuzumge, mute'essip baylar guruhiga, jahil rohaniylargha qarshi kuchluk kuresh elip baridu. U, aldi bilen ammini qozghap Qeshqer sheher ichidiki "shwet missi'onerliri metbe'esi" ni pachaqlap tashlighan wetenperwer idi. U, shwetlarning Hoten wilayitide 30 gha yeqin Uyghur balisini gorege eliwalghanliqini anglap, Bawudun Musabaygha medet berip, mezkur balilarni shwetlarning qolidin qutquzush yolida hemkarlishidu.

Qutquzuwelin'ghan bu osmurler lksaqqa elip kelinip "Huseyniye mektipi" de terbiyilinidu. Bularning ichidin keyin boghaltir, dukanchi, ambarchi, ish bashqurghuchilar yetiship chiqqanidi. Hazir hayat yashawatqan Mehemmet aka, Paziljan, Enwer, Mijit aka, Hashim aka, Niyaz qatarliq peshqedemler ashu tarihning janliq guwahchiliridur. shwet metbe'esi pachaqlinip tashlan'ghandin keyin, Uyghur yangi ma'aripini derslik qollanma bilen teminlesh ehtiyaji tupeylidin damolla Abduqadir Qeshqeri 1910 - yili Yengisarliq Nur haji bilen birliship "Metbe'i nur" namliq metbe'e tesis qildi.

Hemmige melumki, Uyghur yangi ma'aripi uchun eng kop derslik kitab tuzup we yezip bergen alim we dedaktik mu'ellip yene shu Abduqadir Qeshqeri idi. Uning eserliridin putun shinjang da'irisidiki Uyghur mektepliride derslik qilinip oqulghanlirining tizimlikli

munular: "Ilmiy tejwid", "Ilmiy hesab", "Ilmiy jughrapiye", "Muhim eqidiler sawati", "Gudeklerge terbiye", "Edebiyat achquchi", "Osmurlerge nesihet", "Ammigha nesihet" we bashqilar. Bularning bezisi Qeshqerining ozidiki "Metbe'i nur" basmihanisida, beziliri "Qazan neshriyati" da besilip tarqitilghanidi.

Abduqadir Qeshqeri kop tereplime melumatliq alim we tilshunas idi. U Ereb, Pars, ordu we Turkiy tillirini pishshiq biletti. U yene kelip usta natiq, mahir munazirchi we sha'ir idi. Uning nurghun ilmiy maqaliliri zamanisining ataqliq mejmu'esi "shura zjurnili" da elan qilin'ghan we ottura Asiya alimlirining etibarini jelp qilghanidi.

Meripetperwer bu alim yengi ma'aripining dushmanlirige, bolupmu yerlik bolgunchi mute'essiplerge rehimsiz dekke beretti. U oz sohbetdashlirini agahlandurup: "Ikki qoshqar ussushse luqchigha bolar, ikki qarqha poq talashsa oqchigha..." Dep turatti. Abduqadir Qeshqerining bir esiride di'alogue sheklide yezilghan towendiki qurlardin uning meripet idiyisini eniq koruwalalaymiz:

- Insan neme uchun har we zeyun bolidu?

- Ikki sewebtin: birinchi, nadanliq we jahilliqdin, ikkinchi, tepriqe we ittifaqsizliqdin.

- Izzet, abroy we kuch nedin kelidu?

- Bilim - meripettin we ittifaqliqdin.

.....

Mana bu di'aloglardin bu alimning nadanliq, jahilliqqa we ittifaqsizliqqa qarshi kuresh rohini roshen koruwalalaymiz.

Uyghur yengi ma'aripining asasiq merkezliridin biri Turpan - Astone gewdilik orun tutidu. Tereqqiyperwer Meqsut Muhiti (1885 - 1932 - Yillar) ning yetekchilikide yengi

ma'arip Turpan oymanligida, aldi bilen Qaraghoja Astanida yiltiz tartti. Elimizde jumhuriyet tuzumi elan qilin'ghan hamam Meqsut Muhiti Turpandin Tahirbeg bashchiligi qida bir wekiller omikini ichkirige ewetip, merkiziy hokumettin medeniy - ma'aripqa yadrem berishni telep qildi. Keyin u ozimu emeliy heriket qilip, 1914 - yili Moskwadin Heyder Sayrani isimlik Tatar ziyalisini tekliq bilen kelturup, ozining qoRusida bir sinipliq yengi mektep achi. Bu mektepning nami "Mektipi meqsudiye" dep ataldi. Oqulidighan dersler: ana tili, hesab, jughrapiye, sa'adet, ilmiy tejwid... Qatarliqlarni oz ichige alatti. U, 1917 - yili yene Moskwa uniwersitetini tugetken Tatar ziyaliyliridin Muhbulla, Gulendem Awustay (6) (Ayal), Eli Ibrayim, Hesamidin qatarliq alte oqutquchini elip kelip, yengi mektep da'irisini Guchung we Turpan shehri ichige kengeytti. Eli ependi Turpan sheher ichide, hesamidin ependi Guchungda mektep achi. Muhbulla bilen Gulendem Awustay Astanida oqutquchiliq qildi. Bularning oqughuchiliridin: AbduRusul ependi, Dugamet ependi, Nejibi, Momin, Abdulla Persa qatarliqlar Turpan oymanliqidiki yengi ma'aripqa asas selishta kozge korunerlik tohpilerni qoshti.

Bolupmu Gulendem Awustayning Uyghur yengi ma'aripi uchun qoshqan hessisi intayin chong boldi. U, yoldishi - peshqedem oqutquchi muhbulla 1921 - yili Astanida kesel sewebi bilen wapat bolghandin keyinmu taki 1925 - yilighiche Turpanda oqutquchiliq qiliwerdi. Keyin u Chochekke berip ikki mektep tesis qildi. Uning birige kishiler mushu oqutquchining sheripi uchun "Mektipi Gulendemiye" dep nam berdi. Ikkinchisige "Meqsudiye" degen namni berdi.

Uyghur we bashqa az sanliq milletler yengi ma'aripining ayal meniwi injeneri dep nam alghan Gulendem Awustay ismi - jismigha layiq heqiqiy meripet baghwini idi. U uzaq musapilerni, chol - jezirilerni kezip, Uyghurlar yurtigha kelish bilen Turpanning pizghirim tomuzlirida, chocek we ilining qehritan soghuqlirida chidam bilen ishlep, Uyghur

ma'aripi uchun putun hayatini beghishlidi. U mushu yuksek peziliti bilen ochmes sehipe qaldurdi. U Uyghur yangi ma'aripining "Soyumluk anisi" dep tilgha elinishiqa erziydu. Uning tohpisi we aliyjanap ehlaqi helimu kishilerning qelbide yalqunlimaqa...

Elimizde merkiziy hokumet elan qilghan ma'arip layihisining qamchilishi astida Urumchide burunqi shotang mektepliri emeldin qaldurulup, ornigha 1916 - yili "Bughda darilmu'ellimin mektipi" hemde 1924 - yili "Qanun - til mektipi" quruldi. Rus til - yeziqi chet til bolup kirguzuldi. Bu mekteplerde yene heli kop Uyghur, qazaq oqughuchilirimu oqughanidi.

Turpan oymanliqidiki Meqsut Muhiti tesis qilghan yangi ma'arip tuzumi mustebit kuchler bilen rohaniylarning jiddiy qarshiliqigha duch keldi. Ular yangi ma'aripqa ochmenlik qilip, Meqsut Muhitini "Jedit" dep haqaretlidi. Netijide Astanida echilghan yangi mektep bir mezigil oqushni tohtitip, mektepni Guchunggha we Lukchun'ge kochurushke toghra keldi.

Mushundaq jiddiy weziyette Turpanliq wetenperwer demokrat sha'ir Abduhaliq Uyghur (1901 - 1932 - Yillar) meripetperwerlik mezmunidiki ajayip otkur she'irlarni yezip, nadanliqqa - jahaletke qarshi kuresh qildi:

Oyghinip ketti jahan, meghribi - meshriq tamam,

Men tehi sut uyquda chush korup yatarmen.

Bashqilar kokte uchup, suda uzup ketti yiraq,

Men misal yalang ayagh dessep tiken mangarmen.

Pen'ge mangsang koz echip, kapir "Jedit" dep qarghishur,

Bu hamaqet dewride atesh bolup yanarimen.

Pen - bilimdin yoq hewer, basti gheplet, hewp - heter,

Halimiz quldin beter, qandaq chidap turarimen...

U yene she'irida yash - osmurlarni oqushtin tosup nadanliqqa bashlighan jahillargha mundaq otkur kinaye qilip yazidu:

Oqutmay balilarni oynitip hop yahshi chong qilduq,

Isit! Bu balilar ahiri yerim nan'gha setilghaymu?!

Oqunglar, oqutunglar, hawa hem elpazini buzdi,

Eger yoq bolsa hazirliq bu millet hem yoqalghaymu?!

1931 - Yillargha kelgende, istibdat hakimiyet helqining bilim elip kozi echilip ketishidin chochup, rohaniy we jahil kuchlerge tayinip besiqturush tedbiririni yurguzdi. Meqsut Muhiti helqni kureshke teshkillidi we sherep bilen qurban boldi.

1930 - Yillarning bashliridiki Qumul dehqanlar qozghilingi we "12 - Aprel siyasiy ozgirishi" turtkaside putun shijang da'iriside, bolupmu Tyanshanning jenubidiki sheher - yezilarda qaytidin ma'arip dolquni ewjige kelturuldi, burun tarqitiwetilgen mektepler eslige kelturuldi, nurghunlighan oqush yurtliri quruldi. sheher we yeza ahalisining, bolupmu yashlarning yengi mektepke bolghan intilishi cheksiz qizghin idi.

Putun shijang boyiche qozghalghan Uyghur yengi ma'aripining mushu mezgillerdiki ataqliq wekili we qeyser jengchiliridin biri Memtili Tohtaji bolup, uni kishiler hormetlep memtili endi dep ataytti. Memtili endi 1909 - yilliri Iksaqtiki "Hebib zade darilmu'ellimin mektipi" ning oqughuchisi idi.

Uyghur yengi ma'aripining 30 - yilliridiki yuksilish mezzilliride ajayip tohpe qoshqan bu meshhur oqutquchi 1901 - yili Atushning Buyamet kentide bir tewip a'iliside tugulghan. Atisi tohtaji tereqqiyperwer kishi idi. Memtili yengi mektepte tez sawatini chiqridu, lekin mustebit hokumet bir yildin keyin mektepni pechetliwetidu. Keyin u, atisi bilen bille 1920 - yili tagh arqisigha (Iligha) otup ketidu. U turmush yolida juwichiliq, tewipliq we ashpezlik hunerlirini oginidu. shuning bilen bille she'ir yezish we saz chelish maharitinimu oginiwalidu. Lekin, uning bilim - meripetke bolghan ishtiyaqi hemmini besip chushidu - de, ahiri chochek arqiliq Sowet ittifaqigha otup, Tashkentiki aliy bilim yurtida bir yilche oqughandin keyin, 1923 - yili qara dengiz arqiliq Turkiyige otup, Istambuldiki mu'ellim yetishturush kursigha kirip oquydu we bu kursni ela tugitip, Istambuldiki bir bashlan'ghuch mektepte oqutquchi bolup ishleydu. shuningdin bashlap, u oqutquchiliq hizmitini eng ulugh hizmet dep tonuydu. Uning tewpiq (Toghra yol tallighuchi) degen tehellusi ene shu asasta meydan'gha kelgen.

Oqutquchiliq hizmitini insan hayatidiki eng toghra yol dep talliwalghan memtili endi oz wetinige, oz yurtigha meripet uruqlirini chechish uchun 1932 - yili Atushqa qaytip kelidu. Uzun otmey putun Atush da'irisi boyiche ilim - meripet dolqunini qozghiwetidu. U iqtidarliq terghibatchi we teshkilatchi bolghini uchun tez aridila nahiyilik ma'arip memuriyet apparati hemde ata - anilar komiteti qatarliq teshkillerni qurup chiqidu. Ma'arip rashoti qatarliq mesililerni hel qilidu.

Memtili endi chaqmaq tezlikide tutush qilib alte ay ichide Atushning 24 kentide 24 mektep qurup bolushni pilanlap, misli korulmigen jasaret bilen ishqa kiriship ketidu. U, bir tereptin jama'etni kentlerge mektep selishqa qozghash bilen aldirsa, yene bir tereptin 24 mektepke mu'ellim mesilisi hel qilishqa bash qaturatti. U aldi bilen qisqa muddetlik darilmu'ellimin kursini qurdi. Bu "Ong'eriqlik mu'ellimler kursi" dep atalghanidi.

Oqughuchilar sani deslepte 60 idi. Til - edebiyat, matematika, jughrapiye, tarih,

tenterbiye, nahsha - muzika derslirining hemmisini bir yalghuz memtili endi ozila otetti. Uning ozidin bashqa mu'ellim yoq idi.

Bir qarar kurs tugigendin keyin memtili endi kursantlarni bir hil kiyindurup tizildurghan peti kent arilap yurup, nahsha - marshlarni yangratti, herqaysi mekteplerge 60 mu'ellim orunlashturdi. Bu chaghda putun Atush zilzilige kelgenidi. Ene shu meripet dolqunida ozi yezip, ozi ahanggha salghan marsh hemmila jayda jaranglaytti:

Biz mu'ellim yurtlarda mektep achimiz,

Helqimizge yopyoruq nurlar chachimiz.

Talay yillar zulmette tenep har bolduq,

Ilim - erpan yolida teshna - zar bolduq.

Hurapatta qaldurup ezdi zalimlar,

Kozlirimiz qarighu, kop nachar bolduq.

Emdi mangghan yolimiz sa'adet yoli,

Biz yengidin echilghan wetenning guli.

Oqutimiz ewladni yengi pen bilen,

Puhta bolsun mektepning besilghan uli.

Memtili endining aktip terghibatchiliqi arqisida keng amma yengi meripetke awaz qoshti. Atushning ozidila ma'arip qoynigha kirgenler on mingdin eship ketti. Memtili endi aghzaki terghibattin bashqa yene jama'etke paydiliq emeliy ishlarni qilip beretti. Mesilen: mekteplerde halis emgek tuzumini yolgha qoydi, uning bashlamchiliqida

oqutquchi - oqughuchilar etiz - eriq we yol boylirigha bir tumen tuptin artuq jirim qoyup, putun Atush helqining qizghin alqishigha erishti.

Yengi ma'aripchiliq herikitining bu qaynaq dolquni Atushtin halqip otup, bashqa wilayet, nahiyilergimu yetip berip, u yerlerdiki yengi ma'arip dolquni uchun turtke boldi. Korla, Lopnur, Bugur, Kucha, Aqsu qatarliq jaylarda yengi mektepler arqa - arqidin echilishqa bashlidi. Ashu mekteplerde Atushta memtili endi ijad qilghan "Biz mu'ellim mektep achimiz", "Biz izchilarmiz" qatarliq jushqun nahshilarni eytiship, putun sheher, yeza - qishlaqlarni hayajan'gha salghanidi.

Memtili endining eng yeqin dosti Sopizade (Memtimin qari haji) Atushtin Aqsugha kelip, 1934 - yili kuzde Aqsuda tunji darilmu'ellimin mektipini qurdi. Bu mektepning qurulusi memtili endi tesis qilghan "Ong'eriq mu'ellimler kursi" (Emeliyette "Ong'eriq darilmu'ellimin mektipi") bilen del bir mezigilge toghra kelidu. Sopizadimu muzikant, sha'ir we nahsha ijadchisi idi. Sopizadining Aqsu darilmu'ellimin uchun ijad qilip bergan "Bu ana makan" namliq mektep she'irining tekist mezmunigha (Bu tekist keyin meshhur ma'aripchi Abdulla Rozi teripidin qismen tuzitilgen) del memtili endining meripet idiyisi singdurulgen. U tekist mundaq idi:

Bu ana makan - kani erpan,

Oqu, orle, algha yur..

Meripet bizge birer sherep - shan,

Oqu, orle, algha yur.Neqrat

Bilim bilen biz shatlar quchimiz,

Yashliq oqush dewridur.

Bilim beghida guller echilar,

Hergul shehida bulbullar sayrar.

Bilimlik ewlad shan - sherep quchar,

Yashliq oqush dewridur.

Ilim hekimettin bolur izziting,

Ehlaq - pezilet bolsun hisliting.

Saghlam bedendur omur zinning,

Oqu, orle, alghan yurEyni yillarda yene Aqsu wilayiti da'iriside qurulghan "Niyaziye", "Mektipi isma'iliye", "Weten yunusiye", "Sotuq bughrahan", "Tomur ghazi", "Turaniye", "Subhi saba", "Abbasiye" qatarliq mekteplermu ashu qetimliq ma'arip dolqunining biwasite mehsuli idi.

Biraq, bu qetimmu Atush merkez qilin'ghan bu daghdughiliq meripet dolquni yenila istibdat terepdarliri bilen bir ochum meripet dushmanlirining qarshiliqiga duch keldi. Ular her hil bahaniler bilen yangi mekteplerni tarqitiwetishke urundi. Memtili ependinging shehsen ozigimu haqaret qilindi. Meripet uchun muhebbet baghligan yashlar we oqughuchilargha yoshurun chalma - kesek atidighan, aldini tosuwelip mektepke mangghuzmaydighan, gahida til - haqaret tekkuzidighan weqelermu sadir bolatti. U mu'eyyen halda, bilim - meripetke yuzlinish bilen nadanliq we jahalet otturisdiki kureshning bir korunushi idi. Memtili endi bu kureshning aldingi sepide turup, jahaletke qarshi oz ishini dawamlashturuwerdi.

Memtili endi 1935 - yil yazda 100 neper osmurni tallap "Izchilar etriti" ni teshkillidi.

Etret ezaliri ohshash bir hilda mash rengde boyalghan kiyim, putigha qizghuch sendel

kiygen, qoligha ohshash renglik qisqa kaltek alghan, ohshash somka asqan halda piyade yolgha chiqti. Ular Peyziwat, Toqquzaq, Opal, Tashmiliq, Yengisar we Qeshqer sheher etrapini aylinip yurup, yengi ma'arip teshwiqatini yenimu kucheytti. Ular "Izchilar marshi" ni yangritip merdane qedem tashlap mangatti:

Biz izchilarmiz, put, qollarimiz,

Koz, dimaghimiz, her yerimiz saghlam;

Helq yolida kuresh qilimiz,

Dushman'ge qarshi saqlap intiqam.

Uzun waqitlarda zalim qolida,

Ishliyelmiduq helq yolida;

Qulluq ornidin emdi des turup,

Algha orleyimiz erpan turida.

Neqrat

Ogen, tirish, yash izchi balilar,

Weten ishqida qaynar wijdanlar.

Memtili ependining bu wijdaniy herikiti shu waqittiki Qeshqerning herbiy qomandani (shinjang) Mehmud muhiti teripidin qarshi elindi. Mehmud muhiti yalghuz aghzaki qollap medet beripla qalmastin, belki mehsus ikki eskerni belgilep memtili ependining ma'arip pa'aliyitini we shehsiy biheterlikini qoghdidi hemde putun Atush nahiyisidiki yurt motiwerlirige qarita agahlandurush hetu ewetip, ma'arip ishlirigha qizghin yarem

berishning zorurlukini nuqtaliq tekidlidi (7). Mehmud shingning buyruq hetini uqturush yuzisidin Meshhette - sultan sotuq bughrahan maziri yenediki azna meschit qoRusida echilghan, nurgun adem qatnashqan chong yighinda memtili ependining (Tewpiq) sozge chiqip keng jama'etke qarita towendiki muraji'itini otturigha qoydi.

"... Qerindashlar, atilar - anilar we arqidashlar: men beshimdin eghir sezgueshtilerni kechurup, yurtum uchun ishleshke bilim elip kelgenmen. Yurt helqini asaretning kishenliridin qutquzush uchun, mu'ellimlik kespini eng ulugh kesip, oqutquchilik yolini eng toghra yol dep tallap alghanmen. Qachandur bir kuni meni alte pungluq qoghushun oqi ahiretke uzitishi mumkin, lekin men ene shu kunni kutimen. Chunki men weten yolida, meripet yolida issiq qenimni tokushtin zadi qaytmaymen..."

Mana bu bir ulugh ma'aripchining wijdan sadasi idi. U ozining huner - sen'etliri: ashpezlik, juwichilik, tewiplik, muzikantlik bilenmu yalghuz jenini guldek otkuzup keteleytti, emma u shehsiy menpe'ettin kore helq, millet menpe'etini hemmidin aliy dep qarighan, ma'aripni helq, milletning istiqbali uchun hel qilghuchi ehmiyetke ige dep qarighan, shunga u ma'aripqa muhebbet baghlap, shu muqeddes hizmet yolida yash hayatini qurban qilghan. Meripet dushmanliri uni 1937 - yili dershana munbiri yenedin tutup ketti we shu yili iyulda paji'elik halda olturuwetti.

Memtili ependi, Tursun ependi, Abdurahman sha'ir we bashqa nurgun munewwer ma'aripchilirimizning bu yolda korsetken ijihatliri, tartqan erziyetliri, aqquzghan qanliri bikargha ketmidi. Ularning chachqan uruqliri, qoyghan kochetliri meripet begimizni baraqsan qildi. Minglighan - onminglighan ma'aripchilirimiz shu izdin meydan'gha keldi. Milyonlighan ewladlirimizning qelbini meripet nuri bilen yorutti. Biz bugun ashu qedirdan ustazlirimizni, soyumluk ejdadlirimizni hormet bilen esleyimiz we ularning rohigha warisliq qilimiz!

Izahatlar:

(1) Bawudun bayning teshebbusi bilen qurulghan bu tunji yengi mektep akisi husen hajining nami bilen atalghanidi.

(2) shu chaghda Henzuche til - yeziq "Dolet tili" deyiletti.

(3) (4) "Birinchi mektep", "Ikkinchi mektep" degen soz.

(5) Tejelli - iqtidarliq sha'ir huseyinhan rajalli (1848 - 1927) Qaghiliq nahiyiside ataqliq tewip a'iliside tughulup osken. Dehli, iran, kabul qatarliq bilim yurtlirida oqughan, eqil - parasetlik, zehin zakawetlik bu alimgha eyni zamandiki edib, olimalar "Tejelli - mujelli" (Chaqnay turidighan nur we yazghan bir qesidisinde Atush Iksaqta qed koturgen "Hebib ejem gumbizi" hem uning yenediki yengi ma'arip mesh'ili "Huseyniye mektepi" we uning asaschilirini latapetlik we obrazliq bedi'iy til bilen medihiyigenidi.

(6) Awustay - Tatar tilida mu'ellime hanim yaki mollacham degen hormet namini bilduridu.

(7) Mehmud shingjang hetta yiraq qarasheher, Lopnur nahiyilirigimu yengi mektep echish toghrisida alaqe ewetken we oqutush materiyalliri yetkuzup bergen. Bekri qari qatarliq kishiler bu jaylarda yengi mektepning اساسini qurghuchilar idi. Bolupmu bekri qari yengi mektepning muhim teshkilatchisi bolghachqa bu mektepler "Mektepi bekriye" dep ataldi.

10 - Bab

Milliy Birlik Sep Dewridiki Uyghur Ma'aripi

1933 - Yil 4 - aydin bashlap shijang weziyitide yengi burulush barliqqa keldi. shuning bilen Uyghur ma'aripining yengi bir dewri bashlandi. Bu yengi ma'arip dewrining alahidiliki towendikiche:

1. Putun ma'arip bir tutash rehberlik astigha merkezleshturuldi. Urumchide ma'arip nazariti, wilayetlerde ma'arip idarisi, nahiyelerde ma'arip bolumi tesis qilindi.

2. Mektepler ikki sistema boyiche bashquruldi. Hokumet bashqurushidiki mektepler "shenli mektep", Uyghur uyushmisi teripidin (Helq teripidin) bashqurulidighan mektepler bolsa "Huyli mektep" dep ataldi. Aldinqisining maliye hirajiti hokumet teripidin, keyinkisining bolsa oshre - zakat kirimidin chiqirlatti. 1935 - Yildin bashlap qurulghan Uyghur uyushmiliri (Urumchide merkiziy Uyghur uyushma, wilayetlerde wilayetlik Uyghur uyushma, nahiyelerde shobe Uyghur uyushma) Uyghur ma'aripining rawajlinishi uchun heli chong hesse qoshti.

Mesilen: shu dewrlerde hokumet bashqurushidiki bashlan'ghuch mekteplerning sani 580 bolsa, uyushma qarimiqidiki mekteplerning sani 1883 ke yetken. Aldinqisida oqughuchilar sani 9333 bolsa, keyinkisining oqughuchiliri 180 ming 35 ke yetken (2).

Yalghuz bay nahiyisining ozidila "Eyni zamanda 30 jayda bashlan'ghuch mektep, bir darilmu'ellimin bolup, teminati shu yerdiki Uyghur uyushmisi teripidin bolatti" (3).

3. Penniy ders bilen dinniy ders ayriwetildi.

4. Oqutquchilarning teminati we jem'iyettiki orni zor derijide yuqiri koturuldi.

5. Ammiwi sawat chiqirish, ammiwi tenheriket daghdughiliq qanat yayduruldi. Hotun - qizlarning oqushqa kirish nisbiti zor kolemda osti.

6. Deslepki yengi ma'aripta Uyghur ma'aripining muhim merkizi qeshqer, Ghulja we turpan astane bolsa, "Milliy birlik sep dewri" de Urumchige yotkeldi.

1934 - Yilidin bashlap Urumchide olkilik darilmu'ellimin, shijang darilfununi, gimnaziye, qizlar gimnaziyesi, herbiy mektep, saqchi kadrlar mektipi, shopurluq mektipi, Rus tili gimnaziyesi, awi'atsiye mektipi, dohturluq mektipi, daril'etam, mal dohturluq mektipi, dehqanchiliq tehnikumi qatarliq ottura we yuqiri bilim yurtliri hemde herqaysi muhim kocha - mehelligerde oghul - qizlar bashlan'ghuch mektepliri quruldi.

1934 - Yilidin bashlap chiqishqa bashlighan "shijang geziti" (Uningdin burun "Tyenshanbaw" dep atilatti) we herqaysi wilayetlik gezitler hemde olkilik sanayi nepise tiyatiri we wilayetlik drama omekliri "Milliy birlik sep dewri" diki milliy ma'aripning kuchluk teshwiqat qorali idi.

Olkilik darilmu'elliminning ders setkisigha kirguzulgen derslerning turi 20 hilgha yeqinlashqanidi. Mesilen: ana tili (Grammatika), edebiyat nezeriyisi, henzuche, hesab, algebra, fizika, himiye, botanika, siyasiy - iqtisad, zo'ologiyeye, anatomiye, tarih, jughrapiye, pedagogika, psihologiyeye, she'ir - muzika, resim, tenterbiye, herbiy meshiq... Qatarliqlar.

Oqutquchi yetishmeslik mesilisini hel qilish uchun her bir wilayettimu toluqsiz ottura derijilik darilmu'elliminler tesis qilinip, bashlan'ghuch mektep oqutquchiliri yetishturuldi, qisqa muddetlik bilim ashurush kursliri echildi.

1934 - Yildin boshlap Sowet ittifaqiga ilgiri - keyin uch qarar jem'iy 300 ge yeqin oqughuchi chiqirilip, oqutquchi terbiyilendi. Ular elimizge qaytip kelgandin keyin, milliy ma'aripimiz tayanchiliri bolup kop hesse qoshti.

Uyghur yengi ma'aripining mushu gullen'gen dewride lyutchiklar, agranom, injenerlar, ataqliq wrach - dohturlar, pedagoglar, dramaturglar, sha'irlar, muzikantlar, artist - artiskilar we terjimanlar yetiship chiqti. Bolupmu mushu dewr ma'aripining mewiliri bolghan er - ayal munewwer oqutquchilar taki keyinki chaghlarghichilik Uyghur ma'aripida yadroluq rollarni oynap keldi. Ularning ichide Uyghur ma'aripi uchun yerim esir jan koydurup we qan - ter singdurup ishligen nurghun munewwer oqutquchilirimiz, terbiyichilirimiz hetta putun hayatini, mal - mulkini helq ma'aripi uchun beghishlighan meripetperwer ata - ana we ejdadlirimiz bar. Ularning ish - izliri bizge helimu chongqur ilham beghishlaydu.

1. Ayhan Ana We Ayhan Mektipi

Ayhan ana 1888 - yili Ghulja sheher ichide tughulghan. Keyin diniy we penniy mekteplerde oqup sawatini chiqarghan. U 1933 -, 1934 - yilliri dadisi we yoldishidin qalghan miras te'elluqatni serp qilip ghuljining Qazanchi mehellside mehsus yetim balilar uchun mektep saldurdi. Bu mektep "Ghulja heyriyet mektipi" dep ataldi. Lekin keng jama'et bu mektepke keyin "Ayhan mektipi" dep nam berdi. "Ayhan mektipi" bara - bara gullinip, oqughuchilar sani 300 ge yetkenidi. Balilarning putun teminati Ayhandin bolatti. Oqughuchi balilargha bir hil aq konglek, chorisige aq zighziq tutulghan kok shim kiyguzuletti. Oqughuchilar kochigha chiqqanda kishiler bir qarapla "Ene Ayhanning baliliri" dep soyunup sozliship ketishetti. shu chaghda "Ili deryasi geziti" shepiliride Ayhan we Ayhan mektipi toghrisida nurghun she'ir, maqaliler elan qilindi. sha'ir Imirhan ghojining bir she'irida mundaq misralar yezilghan:

Kullihu nepsaniyetni ozidin juda qilghan henim,

Mektipi heyriyet uchun qan pida qilghan henim.

Yene sha'ir Perheti "Uyghur qizi" serlewhilik she'irida mundaq yazghan:

Oqu janing bariche shamu - seher Uyghur qizi,

Oqumay nadan qelishtin qil hezer Uyghur qizi.

Ornek al Ayhan anangdin katta ejri yolida,

Meripetke hemmini teqdim eter Uyghur qizi.

Meripetperwer Ayhan ana tesis qilghan "Heyriyet mektipi" hazirghiche 50 yildin artuq tarihqqa ige. Bu mektep nechche minglighan oghul - qiz ewladlarni yetishturdi. Merhum Ayhan ana istibdat hakimiyet turmisige chushup eghir azab ichide kesel bolup olup ketken bolsimu, lekin u tumenligen ewladlar qelbide menggu yashaydu.

2. Zeynep Hanım

Zeynep hanım 1921 - yildin taki 1976 - yili dem elishqa chiqqan'gha qeder Ili ma'aripi sepide yerim esirdin artuq (55 Yil) qan - ter aqquzdi. U ilgiri - keyin bolup Ghulja shehiridiki "Nemune", "Sayramiye", "Heyriye", "Ta'aliye", "Murad mektipi" qatarliq mekteplerde ishlep, onminglighan osmurlarni terbiyilep yetishturdi. Uning bu ochmes tohpisi uchun helq uni "Zeynep ana" dep atidi. Uch wilayet inqilabiy hokumiti we azadliqtin keyin helq hokumiti uninggha "Qehriman" ordeni we nurghun teqdrinamilerni berip, bu aliyjanap mu'ellimni heqliq rewishte medhiyilidi we mukapatlidi. "Ili geziti" de 1935 - yili bir yil ichide uning nemunilik oqutush pa'aliyetlirini tonushturghan repiq Awut qatarliq aptorlarning birqanche maqaliliri besilip chiqqanidi, keyin "Uch wilayet inqilabiy hokumiti" teripidin uninggha teqdim qilin'ghan "Sadaqet" namliq orden uning baghwenlik

ejrini emeliy hulasiligidini. Azadliqtin keyin u tehimu jushqun rohini jari qilip, telim - terbiye saheside kop ejir singdurdi. shu sewebtin, u 1956 - yili aptonom rayonluq we memliketlik ilgharlar qurultiyigha qatniship medallar bilen mukapatlandi.

3. Reshide Hanim

Reshide hanim 1912 - yil 7 - ayda ghuljida tugulghan. Uning bowisi Sadiq ghoja meripetperwer hem tarih penliridin kop hewerdar kishi idi. Reshide hanim ene shu bowisining terbiyiside osken.

Ghuljidiki Tatar meripetperwer demokrat ziyaliylar teripidin tesis qilin'ghan (1910 - Yili) meshhur Tatar mektipi Reshide hanimning oqup yetilgen mektipi boldi. U bu mektepte 1919 - yilidin 1928 - yilghiche oqup, ottura melumatqa erishti. Reshide hanim bu mektepni ela putturgini uchun 1928 - yildin bashlap shu mektepning ozide mu'ellim bolushqa bashlidi. Uch yildin keyin (1931 - Yili) Sowet ittipaqigha oqushqa berip, Tashkent pedagogika uniwersitetining fizika - matematika fakultetigha kirip oqudi. 1933 - Yilning ahirida ghuljigha qaytip kelip, yene shu ana mektipide oqutquchiliq qildi. 1935 - Yilning ahirida Urumchige kelip, 1939 - yil kuz pesligiche yang'hang qizlar mektipide oqutquchiliq qildi we qoshumche qizlar 1 - gimnaziyesi (Henzu mektipi) ge Uyghurche ders otti. 1939 - Yili iligha qaytip berip taki 1943 - yildin 1946 - yilghiche nilqa qizlar mektipide oqutquchi boldi. Bitim bolghan mezgilde (1946 - Yili) Urumchige kelip, milliy ma'aripni rawajlandurush pa'aliyitige qizghin qatniship, milliy qizlar ottura mektipi (Darilmu'ellimin siniplirimu bar) ni qurup chiqti. Reshide hanim bu mektepning mudiri bolghanning sirtida yuqir siniplirigha algebra we fizikidin ders otti.

1951 - Yili yotkilip shingjang ayallar birlashmisining 1 - orunbasar mudiri bolup ishligendin keyinmu, bu birlashmining hotun - qizlar we balilar ma'aripini bashquridighan parawanliq bolumige mes'ul boldi. 1955 - Yili u hizmet ehtiyaji bilen merkezege yotkilip, memliketlik

ayallar birlashmisining balilar ma'aripiga ghemhorluq qilish bolumining mu'awin mes'uli bolup ishlidi. U, 1947 - yili Urumchi ghalibiyet yolidiki az sanliq milletler tunji balilar baghchisining tesis qilghuchisi we shu baghchining tunji mes'ulliridin biri idi. Reshide hanim balilar ma'aripiga chin qelbidin kongul bolup, 1982 - yili Urumchide balilar sariyi qurushni tekliq qildi we oz ma'ashidin toplighan puldin balilar ma'aripi uchun 5000 yuen yadem qildi.

4. Hemit Wekili

Hemit wekili ili we Chochek wilayetliride 50 yil ma'arip hizmitini ishlidi. U 1930 - yildin bashlap oqutquchi bolup, tumenligen oqughuchilarni terbiyilidi. Talantliq we ijtihatliq bu meripetchi Uyghurche, Tatarche, Qazaqche, Erebche, Parsche, Turkche we Rusche tillarni pishshiq biletti we shu tillardiki derslik materiyallardin toluq paydilinatti. Hemit wekili 1934 - yildin bashlp ghuljidiki meshhur "Nemune mektipi" ge rehberlik qilip, putun ili ma'aripiga nemune yaratqanidi. Uning ulgisi boyiche shu chaghdiki "Ta'aliye", "Keshpiye", "Sayramiye", "Huseyniye", "Roshen", "Gulshen" qatarliq mektepler qayta retke selinip, tez rawajlandi.

Hemit wekili til - edebiyat, matematika, tarix, jughrapiye derslirini pishshiq bilish bilenla qalmastin, belki fizika, himiye, anatomiye, bi'ologiyeye penlirininimu pishshiq igiligen. U chaghdada derslik materiyallar kem bolghachqa, algebra we gi'ometriye qatarliq penlerdin ozi konspik tuzup chiqqan.

Hemit wekili 1947 - yildin bashlap "Ghulja bilim yurti" da oqutquchiliq qildi we fizika, himiye, tirginometriye... Penliri uchun 1000 bettin artuq derslik teyyarlidi. U azadliqтин keyin algebra we analitik gi'ometriye qatarliq dersler uchun 800 bettin artuq oqutush qollanmisi ishlep chiqti. U nurghun qetim nemunilik ma'aripchi degen sherepke ige boldi.

Milliy birlik sep dewride milliy ma'aripning eng asasiy rolchisi, munewwer kompartiye ezasi we inqilabiy qurban lin jilu (1916 - 1943) Idi.

Lin jilu 1938 - yilning beshida shijang dailfununining ilmiy mudirligni ustige alghan, "Oginish bilen ishlitishni birleshturush" tin ibaret telim - terbiye fangjenini otturigha qoyghan hemde "Ittipaq bolush, jiddiy bolush, addiy - sadda bolush, rohluq bolush" din ibaret mektep nizamnamisini yurguzgen. U koturenggu - rohluq mezmundiki "Darilfunun mektep nahshisi" ni tuzup chiqqan. Uning rehberlikide shijang darilfununi jushqun keypiyatliq bilim yurtigha aylan'ghan.

Lin jilu Aqsu wilayetlik ma'arip idarisige mes'ul bolghan we uchturpan, kucha nahiyilirige hakim bolghan chaghliridimu milliy ma'aripni rawajlandurush yolida chong ishlarni qildi.

"Milliy birlik sep dewri" diki gullen'gen ma'arip qoynida yetiship chiqqan talantliq Uyghur perzentliridin Abdukerim abbasuf (1920 - 1949), Lutpulla Mutellip (1922 - 1945), Abdulla Rozi (1919 - 1945) Qatarliq nurghun inqilabiy meripetperwer ziyaliylarning yetilishide lin jiluning inqilabiy ma'arip terbiyisining biwasite kuchluk tesiri boldi.

Ataqliq ma'aripchi we inqilabiy qurban Abdulla Rozi shu dewrdiki Uyghur ma'aripining kozge korun'gen namayandiliridin biri.

Abdullar rozi 1919 - yili uchturpanda kichik tijaretkchi a'iliside tugulghan. Bowisi Atush meshhetlik idi. U 1935 - yil baharda uchturpandiki tunji darilmu'ellimin (U chaghda bu mektep ikki sinipliq qisqa muddetlik idi) ni ela tugitip, "Eliyul'ela" (Hemmidin birinchi) bolup mukapatlan'ghan. Eyni zamanda uni oqutqan bu mu'ellimning eslishiche, shu chaghda "Uningdek zerek, parasetlik osmurni korup baqmighan" iken. Abdulla Rozi uchturpan darilmu'elliminni tugitip, yezilarda mu'ellimlik qildi. Del shu chaghda ottura Asiya uniwersitetigha oqughuchi ewetish uqturushi kelgenidi. Uchturpandin imtihanda ela otkunler Abdulla Rozi, Abdukerim abbasof boldi. Aqsu konisheherdin yahshi netije

bilen otkenler Mewlanjan Turdi, Hashimjan Ahunjan, Ehmet Hesenuf qatarliqlar idi.

Biraq keyinkiler Urumchige del waqtida yetip barghan bolsimu, aldinqi ikkiylen waqtida ulgurup baralmay, Urumchide qelip oqushqa mejbur boldi.

1936 - Yilning ahiridin bashlap Abdulla Rozi olkilik darilmu'ellimin'ge kirip oqudi. U hem tebi'iy pende hem ijtimai'iy pende tezla eng aldinqi qatargha otti. Yene kelip u pelsepe (Materiyalistik dunya qarash) saheside eng usta natiq idi. U hemme jehette yahshi bolghachqa, putun sawaqdashliri uni hormetlep "Dahiy oqughuchi" (Oqughuchilar dahiyisi) dep atishatti. shu chaghdiki "shinjang geziti" de uning qisqa maqaliliri besilishqa bashlidi. Uning pochurkisi huddiy ozining kelishken qamitidek chirayliq idi. Abdulla Rozi bir maqalaside tunji qetim "Arzu" degen tehellusni qollan'ghinidin keyin, sawaqdashliri ichide bu tehellus keng tarqilip ketti. Olkilik darilmu'elliminning bir qisim munewwer oqughuchiliri uyushturghan bir ijadiyet guruppisining ismimu keyinche berip mushu tehellus bilen atilidighan boldi. Aridin uzun otmey mektep "Tertip bolumi" ning yoshurun charlap bekitishi arqisida bu ijadiyet guruppisi "Eksiyetchil" dep qarilandi. Ijadiyet guruppisining tesis qilghuchisi bolghan Abdulla Rozi siyasiy tohmet bilen Manasqa paliwetildi.

Abdulla Rozi Manasqa palinip kelip uzun otmey keng helq ammisining bashpanahliq qilishigha erishti. 1938 - Yil kuz mewsumidin bashlap Abdulla Rozi nahiyilik ma'arip idarisining ma'arip mupettishi, qoshumche Uyghur uyushmisining bash katipi bolup ishlidi. Abdulla Rozi ozige yuklen'gen qosh hizmet imtiyazidin jiddiy paydilinip, bu nahiyining bulung - pushqaqlirighiche arilap berip mektep torlirini qurup chiqti. Chonglar ma'aripighimu kongul bolup, sawatsizliqni yuyush herikitini ewj aldurdi. Ghepletke, nadanliqqa we jahaletke qarshi mezmunda "Tomur aka oyghandi" namliq dramini yezip chiqip, sehnileshturgendin keyin, bu drama putun nahiyini zilzilige kelturuwetti. Aridin top - toghra yerim esir otup ketken mushu kunlerdimu Urumchi, Manas, qutubi,

alawusun qatarliq jaylarda kishiler Abdulla Rozi we uning pedagogikiliq dramisi - "Tomur aka oyghandi" ni eghizidin chushurushmeydu.

Abdulla Rozi 1940 - yilining ahirlirida Aqsu wilayitige qaytip keldi. U Aqsugha kelipla wilayetlik ma'arip idarisining bash ma'arip inspektori (Mektep mupettishi), jumlidin Uyghur uyushmisi qarmiqidiki mekteplerningmu mupettishi bolup ishlidi. U bir yil waqit serp qilip, putun nahiyilerdiki mekteplerni emeliy tekshurush chiqip, 1941 - yilning ahirliri we 1942 - yilning bashlirida Aqsu gezitide "Telim - terbiye ocherkliri" serlewhilik uzun maqalisini elan qildi. Bu maqale etrapliq mesililerni oz ichige alghanliqi uchun yerim ayghiche ayighi uzulmey besilghan we putun wilayet hetta chet wilayetlerdimu chong tesir qozghighanidi. Buningdin bashqa, Abdulla Rozi inspektorluq hoquqidin toghra paydilinip yerim yil ichide mektep teshkilini retke selip chiqti. U chaghlarda inspektorlarda shundaq imtiyaz bar idi. shuning bilen bille u yazliq we qishliq tetillik bilim ashurush kurslirini teshkillidi we bu kurslarda matematika hem til - edebiyat derslirini otti. U emeliy pa'aliyetliri arqisida putun wilayet boyiche tez shohret qazandi.

Oqutquchilar mesilisini hel qilish uchun, 1943 - yil 9 - ayda resmiy uch sinip, bir bilim ashurush kursidin teshkil tapqan Aqsu darilmu'ellimin mektipi dolan deryasi boyidiki yengi binada tentene bilen qayta eslige kelturuldi. Uning tunji ilmiy mudiri Abdulla Rozi idi.

shu yilning kech kuzide ot yurek sha'ir Lutpulla Mutellipning Aqsugha kelishi bilen bu yerde kuchluk dolqun peyda qildi. Abdulla Rozi we Lutpulla Mutellipke ohshash jenggiwar ziyaliylarning jahaletke qarshi kureshliri we ijadiyettiki hemkarliqi arqisida putun olke harakterlik chong ishlar mushu Aqsuda meydan'gha keldi. Qisqighina ikki - uch yil ichide Aqsuda chong hejimlik opera - dramilardin 10 nechchisi sehnileshturulup, Aqsu shijang boyiche "Drama - opera shehiri" ge aylandi. Bu jehettin ashu bir mezgil ichide, uninggha ne qeshqer, ne Urumchi yetishelmeytti. Mushu muweppeqiyetlerning

hasil bolushida merhum Abdulla Rozi yetekchilikidiki Aqsu darilmu'ellimin chong hesse qoshqan. Bu mektep chong tiptiki "Gherip - senem operasi" ni teyyarlighanning sirtida, Abdulla Rozi yazghan meshhur "Ogey ana" dramisini sehnileshturup putun wilayetni zilzilige kelturgen.

shuni mu'eyyenleshturush kerekki, L. mutellip bilen Abdulla Rozining ghayisi drama - sen'et dolquni arqiliq helqni oyghitish idi. Lekin, ular ilim - meripetni hergiz boshashturup qoymaytti. Bu jehette mundaq bir janliq misalni korsitip otush kupaye, bir kuni bir top oqughuchilar Lutpulla Mutellipni darilmu'elliminning yengi bina meydanida arigha eliwelip, sha'irning ressamliq maharitini sinap kormekchi bolushidu. Lutpulla derhal maqul bolidu -de, heliqi oqughuchilarning egeshturup sinipqa kiridu we qoligha bor elip, qara doskigha resim sizishqa bashlaydu: ong terepke kitab koruwatqan ilahiy qizni, sol terepke mewiliri qizirip pishqan alma derihini besh minut rozigada sizip chiqidu. Ilahiy qizning usti teripige "Muzeyus" degen sozni yezip qoyidu - de, siniptin aldirash chiqip ketidu. Oqughuchilar hang - tang bolushup, resimdin mene tapalmay, Abdulla Rozining sherhilep berishini iltimas qilidu. Abdulla Rozi bu tepishmaqni yeship beridu: heliqi surettiki ilim - penning piri "Muzeyus" namliq ilahiy qiz iken. Hazirqi muzey degen nammu shuningdin kelip chiqqaniken. Resimdiki mene: peqet kitab oqughanda we bilim alghandila andin mewige erisheleydu, degen uqumni bilduridiken. Bu jawabtin behrimen bolghan oqughuchilar bu ikki ustazning iqtidari we mol bilimige heyran qelishqan.

Abdulla Rozi yene "Arzu" tehellusi bilen Aqsu gezitide nurghun jenggiwar she'irlarni elan qildi. "Aprel ozgirishidin keyinki Uyghur she'iriyiti", "Kelpin we dolan shiwiliri" namliq ilmiy esirini yazdi. Bolupmu uning Lutpulla Mutellip bilen hemkarliship yazghan "Uyghur edebiyati" namliq esiri darilmu'elliminning eyni yillardiki birdinbir muhim dersliki idi. U, bu dersni ozi beretti. Derslik ichige kirguzulgen she'iriy zjanirlar uchun kopinche L. mutellip we bilal ezizning inqilabiy mezmun bilen yoghurulghan she'irliri misal qilip

kirguzulgenidi. Uning ichide Lutpulla Mutellipning "sha'ir toghrisida muweshsheh" namliq she'irimu bar idi. Bu she'irning her bir kupletining bash misrasidiki birinchi herpni teriwelip qoshqanda "Yashash uchun kuresh" degen inqilabiy sho'ar chiqti. Uning ozi yazghan bir muweshsheh she'iridin "Kuch ulash" degen yangraq yekun chiqatti.

"Yashash uchun kuresh", "Kuch ulash" - Marksizm prinsipighimu, Darwinizm prinsipighimu uyghun keletti. Abdulla Rozi mushu ulughwar ghayini bash ewladlarga miras qaldurghanidi. Uning ozi del mushu jenggiwar ghayining turtkaside yeqin dosti we sepdishi Lutpulla Mutellip bilen birlikte "Uchqunlar ittifaqi" namliq inqilabiy teshkilatni uyushturghanidi. Ular uch wilayet inqilabigha maslship qoralliq qozghilang koturush yolida mehpiy heriket elip beriwatqan chaghda, eksiyetchi hokumet da'iriliri teripidin qolgha elinip, 1945 - yili terrorluq bilen olturup tashlandi. Abdulla Rozi shu chaghda 26 yashta idi...

1942 - Yildin keyin siyasiy weziyet keskin ozgirip, munewwer kompartiye ezaliri we ilghar oqutquchilar arqa - arqidin tutqun qilindi we turmilerge tashlinip olturuwetildi.

shundaq qilip, "Milliy birlik sep dewri" de bir mehel gullen'gen ma'arip harab bolup ketti, mektepler taqaldi, oqutquchilar ishsiz qaldi, nadanliq we jahalet qaytidin bash koturdi.

Uning eksiche, uch wilayet inqilabiy rayonida milliy ma'arip gullep yashnidi. Ma'arip we oqutquchilarning orni kunsayin osti. Oqutquchiliq eng shereplik hizmet dep tonuldi we hormet qilindi. Merhum Ehmetjan Qasimi mundaq degenidi:

"Sinipta qalaq oqughuchi qalmisun dep yurek qenini serp qilip tirishiwatqan oqutquchi mehnitining qanchilik qiyin we japaliq ikenlikini yahshi bilimen. Kishilik jem'iyitide mu'ellimning mehnitidin pehirlikrek mehnat yoqtur, chunki, alim, mutehessis, yazghuchi, qomandan, jem'iyet, dolet erbabi we bashqilarning hemmisi oqutquchi mehnitining mehsulatidur."

Uch wilayet inqilabining deslepki mezzilliride ilida ottura, bashlan'ghuch mekteplarning sani 295 ke, sinip sani 980 ge, oqutquchilar sani 1051 ge, oqughuchilar sani 28 ming 345 ke yetken bolsa, 1949 - yil 9 - ayda mekteplarning sani 342 ge, sinip sani 1321 ge, oqutquchilarning sani 1413 ke, oqughuchilarning sani 39 ming 269 gha yetip barghanidi. 1950 - Yili jedwelleshturulgen sanliq melumatta ili wilayiti boyiche bashlan'ghuch mekteplerde 1134 sinip, 39 ming 734 oqughuchi, toluqsiz ottura mekteplerde 180 sinip, 4938 oqughuchi; Ehmetjan Qasimi namidiki bilim yurti, tibbiy mektep, huner - kesip mektipi we Rus mektepliride oquydighan 2096 oqughuchi qoshulup, jem'iy 46 ming 768 kishilik oqughuchilar qoshuni bolghanidi. U chaghda Ghulja sheher ichidiki ataqliq bashlan'ghuch mekteplarning biri bolghan "Murad mektipi" 27 sinipqa kopeygenidi.

Uch wilayet ma'aripida qisqila bir waqit ichide ottura melumatliq tebi'iy pen we ijtimai'iy pen oqutquchiliri, dohtur, wrachlar, radist, pochalyonlar yetiship chiqti, ular taki keyinki kunlergiche Uyghur ma'aripining yadro kuchliridin bolup muhim rol oynidi.

Uch wilayet inqilabining qizghin qatnashchisi - meripetperwer sha'ir Nimshehitning "Bilim ishqida" serlewhilik towendiki she'iri eyni zamanda intayin kuchluk tesir qozghighan meripet hitabi idi.

Jahan renaliri ichire bilimdek bir guzel yar yoq,

Bilimdin ozge tutqan bar, bolur u gahida yar - yoq.

Qara qashliq tolun aylar sanga birnechche kun yoldash,

Eger sen puldin ayrilsang, seni tashlaydu hech ar yuq.

Kirip nepsingning keynige, bilimdin ozge yar tutsang,

Beshinggha chushse bir kunler, u chaghda sen kebi har yoq.

Bilimge ashna bolsa, oqush ishqida bulbul bol,

Ogenmekke ma'arip baghchisidek esli gulzar yoq.

Ozengni Nimshehit ushbu pikirge eyligin qurban,

Bilimdin yuz origenler kebi qattiq gunahkar yoq...

Izahatlar:

(1) Milliy birlik sep - yapon basqunchilirigha qarshi urush dewride qurulghan milliy birlik sepni korsitidu.

(2) (3) "shinjang tarih materiyalliri" 1982 - yil, 5 - san 176 - bet, 180 - bet.

11 - Bab

Selishturma Ma'aripshunasliq

Biz yuqirida 1949 - yilghiche bolghan Uyghur ma'arip tarihi ustide qisqiche tohtalduq.

Azadliqtin keyinki ma'arip tereqqiyati toghrisida bashqa bir kitabimizda

tonushturmaqchimiz.

Ma'arip ilmiy tetqiqati we ma'arip tarihsunaslqida eng muhim ilmiy usul selishturma ma'aripshunasliq metodi hesablinidu. Herbir ma'aripchi bu heqte zorur sawatqa ige bolushi kerek. Chunki, selishturma ma'aripshunasliq ilmi bizge ma'arip tereqqiyatidiki san bilen supet otturisdiki, jaylar bilen jaylar otturisdiki, dewrler otturisdiki, elimiz ma'aripi bilen bashqa eller ma'aripi otturisdiki perqlerni yorutup beridu.

Meshhur selishturma ma'aripshunas Beriday: "Bashqilarni chushinish arqiliq ozini chushiniwalghili bolidu. Mushu menidin alghanda, selishturma ma'aripshunasliq ilmi bekmu qimmatlik" degenidi. Yene bir selishturma ma'aripshunas kandel: "Selishturma ma'aripshunasliq ma'arip tarihini uzuldurmeslikni meqset qilidu..." Deydu.

Selishturma ma'aripshunasliq ilmi qedimqi Yunandin bashlan'ghan. Qedimqi Yunanning meshhur tarihchisi Senopon (Senopon) ozining "Padishah serosning terjimhali" namliq esiride: persiye yashlirining terbiye ehwali, u yerdiki ma'arip hizmetliri, persiye bilen Yunan ma'aripi otturisdiki perq, ikki hil ma'aripning meqsiti, teshkiliy tuzumliri... Qatarliq ehwallarni selishturma metodi boyiche tepsiliy bayan qilghan.

Qedimqi rimning ataqliq siyasetchisi Sistirun (Miladidin ilgiriki 100 - 43 - yillar) ozining "Jumhuriyet tuzulmisi" namliq meshhur esiride qedimki Yunan ma'aripi bilen rim ma'aripini selishturup teswirligen. Ottura esirde Tunisliq alim Kardun sherq Musulman ma'aripi bilen gherb ma'aripini selishturghan.

Lekin, selishturma ma'aripshunasliqni birinchi qetim sistemiliq pen qatarigha koturgen Fransiyilik meshhur pedagog Antuni Julliyani (1781 -- 1842 Antoni Jullien) boldi. U 1817 - yili "Selishturma ma'aripshunasliq" namliq meshhur esirini elan qildi. Bu eserning tesiride herqaysi eller ma'aripchiliri oz'ara nazaret qilish, oz elining ma'arip sewiyisini bashqa ellerning ma'arip sewiyisige selishturush dolqunini ewj alduruwetti.

1831 - Yili yene bir Fransuz pedagogi Wiktur (1792 - 1867 - Yillar) "Prossiye ma'aripi" namliq esirini elan qildi. Bu kitab nurghun ellerning ma'aripchiliri ichide tehimu zor tesir qozghidi.

20 - Esirning bashlirida selishturma ma'aripshunasliq 2 - basquchqa koturuldi. Meshhur In'gliz pedagogi Sadlir (3491 -- 1681 Michhael Sedler) "Ma'arip mesililiri" namliq 28 tom luq esirini elan qildi. Bu eserde u herqaysi memliketlarning ma'arip ehwalini tepsiliy selishturup bayan qildi.

1898 - Yildin bashlap selishturma ma'aripshunasliq Amerikida aliy mekteplarning rasmiy derslikige kirguzuldi. shuningdin keyin herqaysi ellerde mehsus selishturma ma'aripshunasliq tetqiqat organliri tesis qilinshqa bashlidi. Mehsus mejmu'eler chiqirilidighan boldi.

Birleshken doletler teshkilati teripidin "Dunyaning ma'arip ehwali" degen namda kop tom luq kitab neshr qilindi.

Selishturma ma'aripshunasliqning tetqiqat metodi towendiki uch kategoriyige bolunidu:

1. Wertikal (Merdi'an) selishturush metodi: bu metod boyiche bir dolet yaki bir rayonning dewriy basquchliri boyiche selishturup bayan qilish usuli yurguzulidu.

2. Gorizonttal (Parallel) selishturush metodi: bu metod boyiche rayonlar bilen rayonlar, dolet bilen dolet otturidiki perqler selishturulidu. Mesilen: 1982 - yillardiki sanliq melumat boyiche alghanda, Hoten wilayitide her 10 ming kishige toluq ottura mektep oqughuchiliri 40, Qeshqerde 54, Altayda 170, Qumulda 203, Aqsuda 73, Qizilsuda 75, Turpanda 99 we Urumchide 224 din toghra kelidu.

Yene 1980 - yili shinjangda her 10 ming kishige aliy mektep oqughuchiliri 10, Qazaqistanda 157, Ozbekistanda 174, Awstraliyide 230 din toghra kelidu. shu yillarda A

Q sh da aliy mektep oquvchisi her 10 ming kishige 269, Sovet ittifaqida 196, demokratik Chavshyende 155, Junggoda 10.5, Turkiyide 68 din toghra kelidu.

3. Tehlil yurguzush metodi: bu metod boyiche ahbarat - materiyallar toplanidu. Tetqiqatchi biwasite kozitish elip baridu. Ahirida toplan'ghan paket - materiyallar selishturulup sistemigha selinidu.

Mushu nuqtidin alghandimu, ma'arip ilmiy tetqiqatida selishturma ma'aripshunasliq intayin muhim we chongqur ehmiyetke ige. Chunki hazir ilim - pen we tehnika keshpiyatli hemde bilimning konirash we yengilinish jeryani kishini heyran qaldurarliq derijide tezleshmekte. Alimlarning hesablap korushiche, 16 - esirdiki tebi'iy penler keshpiyati aran 26 hil bolghan bolsa, 17 - esirde 106 hilgha, 18 - esirde 156 hilgha, 19 - esirde 546 hilgha, 20 - esirning aldinqi yerimida 961 hilgha yetken. 60 - Yillardin keyin ilim - pen sahesidiki yengilinish we keshpiyatlar ajayip tez kopyip barmaqta. Penning yengilinish sur'iti hazir her 10 yilda bir qatliniwatidu. Tonugun bilgen nerse bugun konirap qeliwatidu, shunga hazir nurghun ellerde "Omurwayetlik ma'arip" yurguzulmekte.

Biraq selishturma ma'aripshunasliqning tetqiqat da'irisi addiy sanlarni korsitip qoyush bilen cheklenmeydu, u, ma'aripning umumiy ehwali, telim - terbiye nishanisi, oqutush tuzumi, ma'arip iqtisadi, ma'arip psihologiyisi, mektep bashqurush we oqutquchilar qoshuni qatarliq keng da'irini oz ichige alidu.

Selishturma ma'aripshunasliqning wertikal tetqiqat metodi kop hallarda ma'arip tariyshunasliqi bilen yeqin munasiwetlik. U, ma'arip tereqqiyatini tarihiy dewrlar boyiche qarap chiqidu. Mesilen: miladidin 3000 yillar burun irogilip hetu bilan yezilghan dunyaning 1 - tom qehrimanliq dastani "Kelkimish" (1) Dunyagha kelgendin buyan dunya ma'aripida birqanche burulush dewri bolup otti: 1) mektep we mu'ellimning kelip

chiqishi; 2) klassik ma'arip dewri; 3) edebiy oyghinish (Ilim - meripet yuksilish) dewri; 4) sana'et inqilabi turtkiside peyda bolghan yeqinqi zaman ma'aripi dewri; 5) hazirqi zaman eliktrleshken ma'arip dewri.

Uyghur ma'arip tarihimu aldidiki bablarda bayan qilip otulgendek, harakterlik tarihiy dewrlerge bolunidu. Mesilen: 1) iptida'iy ma'arip basquchi; 2) mektep ma'aripi basquchi; 3) klassik ma'arip basquchi; 4) yengi mektep ma'aripi basquchi; 5) hazirqi zaman ma'aripi basquchida.

Uyghur klassik ma'aripi ozige has towendiki ikki alahidilikke ige: birinchidin, u quyuq diniy tus alghanliqi bilen munasiwetlik; ikkinchidin, Uyghur klassik ma'aripchiliri we edibliri turluk tillarni maharet bilen igiligenliki bilen munasiwetlik. Uyghur ma'aripining yazma yadikarliqining kop qismi ene shu diniy eserler ichide saqlinip kelgen. Nemis alimi F. Kardis mundaq dep yazidu: "Barliq til, edi'ologiyeye, pelsepe, sen'et pa'aliyetliri keynide diniy meqsetler bar idi. Ular weyran bolghan ibadethanilarda qedimqi zaman hojjetlarning kop qismini teshkil qilatti..." ("Junggoda metbe'ening keship qilinishi we uning gherbke tarqilishi.")

Mesilen: buddizm dewride qalghan nurghun yadikarliq ichide Uyghurlarning ehlaq, pelsepe we bilim - sen'et koz qarashliri saqlinip zamanimizghiche yetip kelgenliki Uyghur ma'arip tetqiqatimiz uchun elwette zor paydiliq.

Uyghur klassik ma'aripining 2 - muhim alahidilikige kelsek, ottura esirdiki klassik ma'arip namayendiliri we ataqliq Uyghur ziyaliyliri talantliq til mahirliri idi. Ularning beziliri Erebb, Pars tillirida yirik eser yazghan. Ularning beziliri Sanskrit, Henzu tillirida yirik eser yazghan. Ularning bezilirining talanti gherbni heyran qaldursa, beziliri sherqni heyran qaldurghanidi. Uyghur ma'aripi we Uyghur ewladliri ene shu mutepekkurliri bilen pehirlinleydu we mushu pehirlinish rohi bilen hazir tereqqiy qiliwatqan Uyghur ma'aripi

choqum kelguside nurghun alimlarni yetishturup, Uyghur helqini ilghar milletler qataridin orun elishqa yeteklishige ishench baghliyalaydu. shunga ma'arip ilmiy tetqiqatida selishturma ma'aripshunasliq bilen bille ma'arip kelechekshunasliqni qetirqip tetqiq qilishimiz lazim.

Ma'arip kelechekshunasliq (Futurologiye) ni 1943 - yili tunji qetim Nemis pedagogi Pol'istemir otturigha qoyghan. 1960 - Yili Amerikida "Helq'ara kelechekshunasliq ilmiy jem'iyiti" quruldi. Hazir bu jem'iyetning 80 din artuq memlikette 40 mingdin artuq ezasi bar. Ma'arip kelechekshunasliqni resmий pen supitide derslik ichige kirguzgen ottura we aliy mekteplerning sani bir Amerika qoshma shtatlrining ozidila 200 din ashti.

Lenin mundaq degenidi: "Yengi jemiyyet qurghuchilar yalghuz otmushni bilish bilenla qalmay, belki yureklik halda kelecheknimu tesewwur qilalishi kerek." ("Lenin eserliri" 21 - tom, Henzuche neshri, 52 - bet.)

Hazirqi ilim - pen tereqqiyatidimu kelechekshunasliq tetqiqatigha eghir mejburiyetler yuklenmekte. Keng ka'inat we cheksiz shey'ilerning siri echilghanseri penning turliri, tetqiqat obyektliri nechche ming hilgha yetti. Uning ustige ilim - pen tereqqiyati ma'aripni we herbir kishini uchke (Zamaniwilishishqa, dunyagha, kelechekke) yuzlinishke teqezza qilmaqta. Herbir yash ewlad uchun ilim - pen tereqqiyati bilen qedemdash bolush zoruriyiti tughulmaqta. shunga cheklik omur ichide her bir kishi uchun yalghuz bugunni kozlep oginish kupaye qilmaydu, belki u etini kozlep oginish lazim.

Emeliyette telim - terbiye nishanisi ezeldinla ete uchun adem teyyarlashtin ibaret bolup keldi. Mushu menidin alghanda, aldi bilen herbir a'ile perzent uchun tebi'iy mektep, ata - anilar bolsa tebi'iy "Birinchi" ustaz bolushi kerek. Mektep terbiyisi bolsa uning dawami we toluqlimisi bolidu. Mush mejburiyetni a'ile bilen mektep teng ustige alghandila, perzentlirining bilimge intilishi kuchiyidu. Uning kelechek istiqbali parlaq bolidu.

Izahatlar:

(1) 1872 - Yili babilunning qedimki "Newi ordisi" din tepilghan 3000 misraliq re'alizm bilen romantizm birlashturulgen meshhur dastan.

Qoxumce:

"Hüseyniye Mektipi" ning 100 Yilliq Tarihiy Yilnamisi

Tertip Nomuri	Yillar	Sinip Sani	Oqughuci Sani	Mektep Nudiri	Mu'ellim Sani	Izahat
1	1885-Yili	3	105	Kerim Helpitim	4	
2	1886-Yili	3	105	Kerim Helpitim	4	
3	1887-Yili	3	105	Kerim Helpitim	4	
4	1888-Yili	5	165	Seynajim	7	
5	1889-Yili	5	165	Seynajim	7	
6	1890-Yili	5	165	Ababekri Ependi	7	
7	1891-Yili	5	165	Ababekri Ependi	7	
8	1892-Yili	5	167	Ababekri Ependi	7	
9	1893-Yili	5	170	Ababekri Ependi	7	
10	1894-Yili	5	170	Ababekri Ependi	7	
11	1895-Yili	5	170	Ababekri Ependi	7	

12	1896-Yili	5	172	Ababekri Ependi	7	
13	1897-Yili	5	165	Sultan Mamut Helpitim	7	
14	1898-Yili	5	165	Sultan Mamut Helpitim	7	
15	1899-Yili	5	160	Sultan Mamut Helpitim	7	
16	1900-Yili	5	160	Sultan Mamut Helpitim	7	
17	1901-Yili	5	165	Idris Hajim	7	
18	1902-Yili	5	170	Idris Hajim	7	
19	1903-Yili	5	170	Idris Hajim	7	
20	1904-Yili	5	172	Idris Hajim	7	
21	1905-Yili	5	172	Idris Hajim	7	
22	1906-Yili	5	177	Ehmet Kamal	7	
23	1907-Yili	6	216	Ehmet Kamal	11	
24	1908-Yili	6	216	Ehmet Kamal	11	
25	1909-Yili	6	216	Ehmet Kamal	11	
26	1910-Yili	5	165	Tursun Ependi	7	
27	1911-Yili	8	310	Tursun Ependi	12	
28	1912-Yili	8	310	Tursun Ependi	12	
29	1913-Yili	8	310	Tursun Ependi	12	
30	1914-Yili	8	310	Tursun Ependi	12	
31	1915-Yili	8	312	Tursun Ependi	12	
32	1916-Yili	8	312	Tursun Ependi	12	
33	1917-Yili	8	315	Tursun Ependi	12	
34	1918-Yili	8	315	Tursun Ependi	12	
35	1919-Yili	8	315	Tursun Ependi	12	

36	1920-Yili	8	315	Tursun Ependi	12	
37	1921-Yili	8	318	Tursun Ependi	12	
38	1922-Yili	8	318	Tursun Ependi	12	
39	1923-Yili	8	315	Tursun Ependi	12	
40	1924-Yili	8	318	Tursun Ependi	12	
41	1925-Yili	8	320	Tursun Ependi	12	
42	1926-Yili	8	320	Tursun Ependi	12	
43	1927-Yili	8	320	Tursun Ependi	12	
44	1928-Yili	8	325	Tursun Ependi	12	
45	1929-Yili	10	372	Tursun Ependi	14	
46	1930-Yili	10	372	Tursun Ependi	14	
47	1931-Yili	10	375	Tursun Ependi	14	
48	1932-Yili	10	375	Tursun Ependi	14	
49	1933-Yili	13	510	Enwer Ependi	18	
50	1934-Yili	13	515	Enwer Ependi	18	
51	1935-Yili	13	510	Enwer Ependi	18	
52	1936-Yili	13	526	Enwer Ependi	18	
53	1937-Yili	13	526	Enwer Ependi	18	
54	1938-Yili	13	510	Enwer Ependi	37.5	
55	1939-Yili	13	510	Enwer Ependi	37.5	
56	1940-Yili	13	515	Enwer Ependi	37.5	
57	1941-Yili	13	515	Enwer Ependi	37.5	
58	1942-Yili	13	520	Enwer Ependi	37.5	
59	1943-Yili	13	520	Abdurehim Tohti	37.5	

60	1944-Yili	13	504	Abdurehim Tohti	37.5	
61	1945-Yili	13	500	Abdurehim Tohti	37.5	
62	1946-Yili	13	495	Abdurehim Tohti	37.5	
63	1947-Yili	13	490	Abdurehim Tohti	24	
64	1948-Yili	13	472	Abliz Xaqasim	24	
65	1949-Yili	13	470	Ablimit Imin Haji	22	
66	1950-Yili	13	510	Enwer Mehemmet	22	
67	1951-Yili	13	510	Enwer Mehemmet	22	
68	1952-Yili	13	507	Iminjan Tursun	22	
69	1953-Yili	13	510	Iminjan Tursun	22	
70	1954-Yili	13	515	Iminjan Tursun	22	
71	1955-Yili	13	515	Iminjan Tursun	22	
72	1956-Yili	13	512	Iminjan Tursun	19	
73	1957-Yili	13	512	Iminjan Tursun	19	
74	1958-Yili	13	514	Iminjan Tursun	19	
75	1959-Yili	13	510	Obulqasim	19	
76	1960-Yili	13	508	Jelil Nur	19	
77	1961-Yili	13	512	Jelil Nur	19	
78	1962-Yili	13	513	Jelil Nur	19	
79	1963-Yili	12	491	Jelil Nur	14	
80	1964-Yili	12	520	Ghopur Yüsüp	14	
81	1965-Yili	12	522	Setiwaldi Seyit	15	
82	1966-Yili	12	515	Setiwaldi Seyit	15	
83	1967-Yili	12	518	Setiwaldi Seyit	15	

84	1968-Yili	13	520	Setiwaldi Seyit	15	
85	1969-Yili	14	455	Setiwaldi Seyit	16	
86	1970-Yili	8	342	Setiwaldi Seyit	9	yawluq bölüngen
87	1971-Yili	8	401	Zeydin Emet	10	
88	1972-Yili	10	445	Zeydin Emet	17	
89	1973-Yili	13	522	Zeydin Emet	19	toluqsiz ikki sinip
90	1974-Yili	12	503	Zeydin Emet	17	
91	1975-Yili	11	489	Zeydin Emet	17	
92	1976-Yili	12	582	Zeydin Emet	17	toluqsiz üç sinip
93	1977-Yili	12	499	Ömerjan Hesen	22	
94	1978-Yili	13	536	Ömerjan Hesen	22	
95	1979-Yili	13	510	Qeyum Ulugh	27	
96	1980-Yili	14	534	Ablikim Sabit,Qeyum Ulugh	34	toluqsiz bex sinip
97	1981-Yili	15	518	Qeyum Ulugh	35	
98	1982-Yili	15	499	Qeyum Ulugh	42	
99	1983-Yili	16	499	Qeyum Ulugh	42	
100	1984-Yili	17	630	Rahman Yüsüp,Qeyum Ulugh	49	yette sinip toluqsiz mektep ayrildi

Turkiston Kutubxonasi

Turkistan Library

Туркестанская Библиотека

<http://www.turklib.ru>

<http://www.turklib.uz>

<http://www.turklib.com>